

Titel: Journalen AA

Citation: "Journalen AA", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K17*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2000 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-aa-kom-root.pdf> (tilgået 17. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K17

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Gilleleie** : Gilleleje, fiskerleje i Nordøstsjælland beliggende ud til Kattegat Ø for Gilbjerg hoved og 23 km NV for Helsingør (se kort 4, D1); havde i midten af 1830'erne små 100 beboelser og o. 450 indbyggere.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 1

◀ **Under mit Ophold** : onsdag den 17. juni til weekenden den 22./23. aug. 1835. I sin dagbog for 1830-50 (NKS 2656, 4°), s. 62, oplyser SKs ældre bror P.C. Kierkegaard, at SK rejste til Gilleleje den 17. juni »for at bringe Sommeren der«. If. samme dagbog, s. 62, sender P.C. Kierkegaard torsdag den 20. aug. 80 rigsbankdaler (17,36) til SK, formentlig til betaling for kroopholdet. SK synes at være tilbage i København mandag den 24. aug. (if. regning hos manufakturhandler C.T. Agerskov (KA, D pk. 8 læg 1) indbetales der kontant 10 rigsbankdaler den 24. aug.). Under sit ophold boede SK på Gilleleje Kro (13,32) hos gæstgiverparret Birgitte Magrethe og Kristoffer G.J. Mentz, der anføres som 36 år gammel i folketællingslisten fra 1834 (Rigsarkivet). Mentz havde overtaget kroen i maj 1831.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 2

◀ **Esrom** : I 1830'erne var Esrom i Nordøstsjælland ikke en egentlig landsby, men snarere en samling af offentlige og private bygninger, herunder Esrom Kloster, Esrom Arresthus og Esrom Kro (se kort 4, E2).

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 2

◀ **Fredensborg** : lille by i Nordøstsjælland beliggende ved den sydøstlige bred af Esrom Sø (se kort 4, E3); mest kendt pga. Fredensborg Slot, Slotskroen og Store Kro. Havde i midten af 1830'erne o. 625 indbyggere, heraf mange pensionister og embedsmænd.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 2

◀ **Frederiksværk** : fabriksby i Nordøstsjælland beliggende ved Roskilde Fjord ca. 45 km NV for København. Havde i midten af 1850'erne o. 710 indbyggere.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 3

◀ **Tidsvilde** : Tisvilde, landsby i Nordøstsjælland ca. 11 km NNØ for Frederiksværk og 19 km NV for Hillerød (se kort 4, A2). I midten af 1830'erne havde Tibirke sogn, bestående af Tibirke, Tisvilde og Tisvildeleje, o. 360 indbyggere.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 3

◀ **fornemlig** : fornemmelig, især, først og fremmest.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 3

◀ **Danske Folkesagn, 1ste Samling p. 29 ff.** : 7,4. På s. 29-31 fortælles følgende tre sagn om »Helenes Kilde«: »I. / Der boede i Sverrig en hellig Qvinde ved Navn Helene. Hun levede adskilt fra Menneskene i Skoven og førte Dag for Dag et gudeligt Levnet. Men i sin Eensomhed blev hun overfaldet af Misgjerningsmænd, dræbt og kastet i Havet. Da modtog en stor Steen hendes Liig og seilede med hende over til Sjælland hen under den høie Brink. Men da hun der blev funden liggende paa Stranden, var det ikke muligt formedelst Skraaning, at bringe hendes Liig op paa Landet. Da skedte det Jertegn formedelst hendes Hellighed, at Klinten brast, saa at man kunde føre hende op paa Marken gennem den Kløft, som endnu sees. Men paa det Sted, hvor man først satte Liget, fremsprang en Kilde af Jorden, som den Dag i Dag har hendes Navn. Liget blev lagt i Skriin og ført til Tiisvilde Kirkegaard, men da Bæerne underveis brugte uteerlige Ord, blev Baaren saa tung, at de ei mægtede at drage den fra Stedet, og sank den da dybt ned i Jorden. Dette Sted kaldes Helenes Grav, og to store Stene ligge paa samme. Og sees endnu i Stranden den Steen, paa hvilken hun seilede til Sjælland, og i samme Steen kjendes Spoer af hendes Haar, Hænder og Fødder. / II. / Helene var en skaansk Prinsesse og meget berømt for sin Deilighed. I hende forelskede sig en Konge, og, da han ei kunde vinde hendes Kjerlighed, vilde han bruge Vold imod hende. Men hun foer flygtende og fortvivlet gennem hele Landet og Kongen forfulgte hende indtil den høie Strandbred. Men, da han her vilde gribe hende, styrtede hun sig ud i Havet. Dog omkom hun ikke. En stor Steen hævede sig fra Havbunden og tog imod hende, og paa denne Steen seilede hun til Sjælland. Men paa det Sted, hvor hun først satte Foden, da hun traad i Land, fremsprang den Kilde, som har hendes Navn, og boede hun længe der i Egnen og besøgte som en hellig Qvinde. / III. / Tre hellige Søstre skulde tilsammen seile over Havet, men de omkom paa Veien og Bølgerne adskilte deres Liig til tre forskjællige Sider. Den første hed Helene. Hendes Liig kom til Tiisvilde Bye, hvor en Kilde udsprang af hendes Grav. Den anden hed Karen. Hendes Liig kom til Landet paa det Sted i Oddsherred, hvor man nu viser St. Karens Kilde. Den tredje Søster kom ligeledes til Landet og udsprang der ligerviis en Kilde af hendes Grav.«

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 4

◀ **Helene-Kilde** : udspringer i skrænten ned mod kysten nær fiskerlejet Tisvildeleje (se kort 4, A2), i oldtiden en helligdom for guden Tir og da kaldet Tirs Væld, men i kristen tid af folketroen tillagt den sv. helgen St. Helene af Skövde (kanoniseret 1164). Forskellige sagn er i tidens løb blevet knyttet til stedet (7,4).

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 4

◀ **Thiele** : Just Matthias Thiele (1795-1874), da. forfatter; 1817-35 ansat ved Det Kgl. Bibliotek, herefter sekretær ved Kunstakademiet og inspektør for Kobberstiksamlingen. Under sin ansættelse ved Det Kgl. Bibliotek fremdrog og afskrev han gamle da. folkesagn, som han forøgede under rejser rundt i landet og udgav i *Danske Folkesagn*, 1.-4. samling, bd. 1-2, Kbh. 1818-23, ktl. 1591-1592.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 4

◀ **valfarter ved St. Hansdags Tider** : jf. Thiele *Danske Folkesagn* (7,4) 1. samling, bd. 1, s. 31: »Helenes Kilde findes paa Tiisvilde Mark ved Stranden. Selv fra den sydligste Deel af Sjælland gjøres ved St. Hansdagstider Valfarter med Syge og Værkbrudne, for at de her kunde gjenvinde Karskhed. De drikke af Vældet, vaske sig med Vandet, og overnatte paa Helenes Grav. Og naar de drage bort, offre de i Kildeblokken, og tage Jord under de Stene, der ligge paa Graven, og bærer dette i en liden Pose. De Helbredede, som komme derhen paa Krykker, plante disse ved Kilden, til Tegn paa, at de have dem ikke længer behov; og endnu sees rundt omkring en stor Mængde Trækors, behængte med Klude, som til Minde om, at Mange ere blevne helbredede.«

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 5

◀ **høi trekantet Støtte ... Inscription ... bleven standset** : Efter at Asserbo Slot og den gamle Tibirke by var blevet ødelagt og Tibirke Kirke næsten begravet af sand, blev en bekæmpelse af sandflugten iværksat af Frederik IV's regering i 1724 under ledelse af tyskeren J.U. Röhl bistået af amtmand Fr. von Gram og afsluttet i 1738. Til minde om disse bestræbelser blev der i 1738 rejst et over 3 m højt tresidet rokokomonument i sandsten udført af billedhuggeren J.D. Gercken. Monumentet bærer Frederik IV's og Christian VI's navnetræk under en gylden krone og det lat. valgsprog »deo et popvlo« (»for Gud og folket«). Hver af de tre sider er forsynet med en inskription, én på da. forfattet af præsten fra Helsing, Jørgen Friis, én på ty. og én på lat., begge forfattet af historikeren og juristen Andreas Hojer. Den da. inskription har følgende ordlyd: »Her. saae. det. ilde. vd. for. nogle. / Tider. siden. / Med. Sand. var. Alting. skivlt. og / Faren. var. ei. liden. / Sandbierge. voxte. op. floy. frem. / naar. Vinden. kom / og. dree. [drev] saa. mangan. Een. fra. Hvvs. / og. Eiendom. / hvorfor. Kong. Frederich. til. / Landets. Gavn. og. Beste. / lod. gribe. Verket. an. med. Vogne. / Folk. og. Heste. / og. lod. saa. vidt. man. kom. den. løse. / Grvnd. besaae. / at. der. hvor. Intet. var. opvoxer. / Græs. og. Straae. / Vor. Siette. Christian. vor. / Herlighed. i. Norden. / ved. ham. det. hele. Verk. til. Ende. / bragt. er. vorden. / O. at. hans. Æt. og. Sæd. saalænge. / blifve. maae. / som. Mand. kan. Støf. og. Sand. / omkring. ved. Hafvet. faae. // Om. Nogen. spørge. vil. og. hafver. / Lyst. at. vide. / paa. hvem. i. denne. Sag. Monarchen. / kvnde. lide. / da. hafver. Amtmand. Gram. ei. / hvilet. med. sit. Øye. / og. Røhl. som. vel. fortient. er. / lønnet. for. sin. Møye.« Den ty. inskription lyder: »Schav. Leser. / dieses. grvne. Land. / so. dv. bis. an. die. See. siehst. liegen. / war. nevllich. noch. ein. Meer. / von. Sand. / so. wo. der. Wind. sich. hingewandt. / Sand-Wellen. lies. wie. Berge. fliegen. / die. vberschwemmt. Feld. vnd. Wald. / Strohm. Aecker. Wiesen. Doerffer. Hvtt. / sah. man. im. Sande. gantz. verschvtt. / das. vberstroehmte. Feld. droht. alsobald. / dem. nechstanliegenden. mit. gleicher. / Sands-Gewalt. / bis. Koenig. Friderich. der. Vierte. / zv. erst. der. Noht. half. ab. / dem. Sande. feste. Graentzen. gab. / vnd. hin. vnd. wieder. ihn. mit. grvner. Kleidvng. / zierte. / woravf. sein. grosser. Sohn. der. Sechste. / Christian. / das. Fehlende. hinzvgethan. / bis. er. das. schoene. Werk. vollfvhrte. / das. itzt. der. Sand. der. Seeland. wolt. / verheeren. / als. ein. frvchtbares. Feld. mvsz. viele. / Thiere. nehren. / verehre. so. der. Landes-Vaeter. / weisen. Rath. / den. Gottes. Macht. gesegnet. hat. / vnd. wvnsche. das. ihr. Stam. avf. Erden. / mag. wie. der. Sand. am. Meer. vnd. vnvergaenglich. / werden. // Es. daempft. den. Fliege-Sand. / avf. Koenig. Friderichs. vnd. Christians. / geheiss. / des. Amptmanns. Friderich. von. Grams. / getreuer. Fleiss. / vnd. Roehls. gevbte. Hand. / 1738.« Og den lat.: »Deo. opt. max. / statori. / et. / avgvstissimis. regibvs. / divo. Friderico. IV. et. Christiano. VI. / qvod. / eorvm. ivssv. avspiciis. et. impendiis. / haec. loca. / exitiali. arenarvm. incvrsv. / qvae. iamdiv. incredibili. impetv. effvsae. / agros. pasqva. silvas. domos. integraqve. / rvra. obdvcebant. / nvnc. feliciter. liberata. / atqve. ad. cvltvram. pristinam. revocata. / secvritatem. tantvm. non. omnibvs. / desperatam. accepervnt. / ad. vigilante. territorii. praefecto. / Friderico. de. Gram. / ord. eleph. eqv. s. r. m. cons. int. svpr. ven. mag. / opvs. vero. solerter. indvstrieqve. / peragente. / lohanne. Vlrico. Roehl. / commvne. agricolarvm. totaqve. vicinia. / tanto. divini. nvminis. piissimorvmqve. patriae. patrvm. / beneficio. obstricta. / m. h. p. / anno. MDCCXXXVIII.« (»Til den algode og almægtige Gud, som beskærmer alt, samt de hulde monarker, højsalige Frederik IV og Christian VI. For på deres befaling, foranledning og bekostning er denne egn nu blevet lykkeligt befriet for den ødelæggende sandflugt, som i årevis og med utrolig heftighed havde dækket marker, enge, skove, huse og hele landområder. Herefter kunne markerne igen dyrkes og indbyggerne, som næsten alle havde opgivet håbet, nu leve i sikkerhed for sandflugten. Amtmand Friederich von Gram, ridder af elefanten, gehejmeråd og hofjægermester, overvågede arbejdet, som med stor dygtighed og virkelyst blev gennemført af Johan Ulrich Röhl. Bøndernes fællesskab og hele oplandet rejste i året 1738 dette mindesmærke i skyldig taknemlighed over denne meget store gunstbevisning, som udgik fra Gud og

fædrelandets pligtopfyldende fædre.«) Under den lat. inskription oplyses det, at monumentet blev repareret i 1879. Mindesmærket står på en høj for enden af en kastanieallé i udkanten af Tisvilde.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 7

◀ **Boghvede** : kornsort, lat. fagopyrum; kernerne minder i udseende om bog, i smag om hvede.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 12

◀ **den Strækning ... beplantet med Fyr** : dvs. plantagen Tisvilde Hegn, en af de første kunstigt frembragte skove i Danmark, beliggende V for Tisvilde på et bakket terræn (se kort 4, A2). Beplantningen blev påbegyndt o. 1730 i et forsøg på at standse sandflugten, men det var først o. år 1800, at skovavlægget tog form, idet man i 1793 havde sået 1000 pund fyrrefrø. Der blev også gjort forsøg med andre træsorter, men det var kun skovfyr og til dels rødgran og birk, der kunne modstå stormen fra Kattegat.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 19

◀ **et Slags Jobs Historie** : sigter formentlig til beretningen i Job 1,13-19 om de ulykker, der ramte Job på én og samme dag. Først stjal nogle sabæere hans okser og æsler og huggede karlene ned med sværd. Dernæst blev hans får og hyrder fortæret af lynild. Derpå stjal nogle kaldæere hans kameler og huggede karlene ned med sværd. Endelig blev det hus, hvor hans sønner og døtre sad og spiste og drak vin, ramt af en voldsom storm, så det faldt sammen over dem og dræbte dem.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 24

◀ **Tibirke Kirke** : ensomt og højt beliggende kirke ved randen af det nu beplantede flyvesandsområde (se kort 4, B2); oprindeligt en lille romansk kampestensbygning, som blev ombygget og udvidet både i det 14. og det 15. årh. og i sengotisk tid forsynet med et vesttårn. At kirken blev udvidet til en anseelig munkestensbygning, skyldes formentlig de mange gaver, der blev bragt som takofre af de valfartende til Helene Kilde og Helene Grav (7,5).

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 25

◀ **et Gravminde over den ulykkelige By** : Over døren til Tibirke Kirkes våbenhus findes en mindetavle med følgende inskription: »Syd og øst for denne Kirke laa fordem Tibirke By / bestaaende af 9 Gaarde Annekspræstegaard Degne / bolig Kirkelade og adskillige Huse indtil den om / sider – Aar 1725 – var ødelagt af Sandflugt hvorpaa / alene 9 Gaarde opførtes nordlig paa Bymarken / deraf var nogle nye og andre herfra Stedet henflyt / tede medens dette Gudshus paa Kong Frederik / den Fjerdes Befaling blev opretholdt.« Jf. *Danmarks Kirker*, udg. af Nationalmuseet, *Frederiksborg Amt* bd. 2,2, Kbh. 1967, s. 1322.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 26

◀ **bygget paa en Klippe ... Sand Intet formaaer** : hentyder til Jesu lignelse om huset på klippen og huset på sand, Matt 7,24-27: »Enhver, som hører disse ord og handler efter dem, skal ligne en klog mand, der har bygget sit hus på klippen. Og skybruddet kom, og floderne steg, og stormene suste og ramte det hus. Men det faldt ikke, for dets grund var lagt på klippen. Men enhver, som hører disse ord og ikke handler efter dem, skal ligne en tåbe, der har bygget sit hus på sand. Og skybruddet kom, og floderne steg, og stormene suste og slog imod det hus. Og det faldt, og dets fald var stort.«

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 28

◀ **støiende Larm, Telte og Borde** : Fra omkring Skt. Hans dag blev der – især på Vor Frue dag 2. juli og de følgende søndage – afholdt kildemarkeder i Tisvilde på grund af de mange mennesker, der valfartede til Helene Kilde og Helene Grav (7,5). Pottemagere fra omegnen mødte frem med deres lervarer, byens folk indrettede mjødboder, og fra telte solgtes der legetøj og kager. At komme til kildemarked var en yndet folkeforlystelse for egnens ungdom. Helenes helgendag var den 1. aug., som sammen med den 31. juli hørte til kildens store dage.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 33

◀ **næsten alle Sælgersker ere tyske** : har ikke kunnet verificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 7 linje 34

◀ **ikkun** : kun.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 1

◀ **Helene-Grav ... ophøiede Grav ... aaben** : 7,4. Helene Grav el. Helene Kapel, beliggende midt mellem

Tisvilde og Tisvildeleje (se kort 4, A2), består af en lille græsbevokset forhøjning omhegnet af jorddiger beklædt med kampesten; gennem en lav trælåge kommer man ind på selve forhøjningen, hvor der ligger to større kampesten, som er blevet henført til graven. Arkæologiske udgravninger i 1922-23 har vist, at der på stedet har ligget et katolsk kapel anlagt i det 15. årh.; de to kampesten har oprindeligt siddet i kapellets sydmur. Der kan have været nedlagt en relikvie af St. Helene (7,4) i kapellets alterbord.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 3

◀ **Discours** : diskurs, diskussion, drøftelse, samtale.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 9

◀ **de formeentlige Helbredelser** : I protestantisk tid blev der ofte fra kirkens side taget afstand fra Helene Kildens helbredende kraft, fx fordømte Roskilde landemode de mange valfarter som 'papistisk afgudsdyrkelse', og Christian IV fik opført et herberg i Tisvilde og lod de medicinske professorer vurdere kildevandets helbredende egenskaber. Thiele fortæller et sagn om en præst, der spottede kilden og derfor tabte sit syn, jf. *Danske Folkesagn* (7,4), 1. samling, bd. 1, s. 32. – **formeentlige**: antagne; påståede; indbildte.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 11

◀ **Kilderne (...) der er nemlig tre** : jf. Thiele *Danske Folkesagn* (7,4), 1. samling, bd. 1, s. 31f.: »Kilden bestaaer egentligen af tre Væld, der opfanges i Vandkister, af hvilke de to endnu bestandigen ere fulde, men den tredie derimod skal næsten være standset. Om dette fortæller en Anonymus i sin haandskrevne Beretning, at en Person, som havde 'laboreret morbo gallico,' ['lidt af den franske syge', dvs. syfilis] engang satte Fødderne deri, og siden den Tid steg Vandet aldrig saa høit, at det kunde komme til Kisten og faae Afløb.«

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 17

◀ **Cigar i Munden** : Det var i 1830'erne nymodens at ryge cigar. Den første cigarfabrik blev oprettet i Tyskland 1788, men det var først et stykke ind i det 19. årh., at det blev almindeligt i Nordeuropa at anvende tobak til cigarfremstilling. – If. P.C. Kierkegaards dagbog (7,2), s. 62, sendte han cigarer til SK den 18. juli.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 25

◀ **næst Guds Bistand** : fast udtryk: med Guds bistand.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 34

◀ **Den Cour ... noget Jord fra Graven** : 7,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 37

◀ **de Fattige ... en Bøsse er fremsat i Byen** : dvs. kildeblokken (7,5). De penge, som de valfartende ofrede i kildeblokken – endnu i det 18. årh. mellem 100 og 200 rigsdaler om året – gik til de nærmestliggende sognekirker og deres fattige. Kildeblokken bar følgende indskrift forfattet af Helsingepresten Jørgen Friis: »Dit Hjerte glemme ei at give Herren Ære, / Og hvad din Haand formaaer til dette Sted at bære, / Af hvadsomhelst Værdi i Guld, i Sølv, i Penge, / Deraf faaer Kirken sit, og Resten de, som trænge.« Jf. artiklen »Helenæ Kilde og Grav« i *Dansk Folkeblad*, nr. 21-22, 27. juli 1838, s. 87, sp. 1.

I trykt udgave: Bind 17 side 8 linje 40

◀ **Nexus** : lat. forbindelse, sammenhæng.

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 10

◀ **Haarlokker, Klude, Krykker** : 7,5 og 9,15. Allerede i 1617 blev det forbudt at opstille kors med hår og klude og påbudt, at de, der stod der, skulle fjernes og anbringes på loftet over våbenhuset til Tisvilde Kirke. Forbudet mod at opstille sådanne løfte- og takkegaver blev imidlertid ikke fulgt, og efter den mundtlige tradition blev det sidste læs af træ Kors, stokke og krykker kørt på våbenhusloftet i 1864.

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 11

◀ **man skal sove paa dette hellige Sted** : 7,5. Det er et velkendt fænomen, at et natteophold (en inkubationssøvn) i særlige kirker el. ved helgeners grave havde en mirakuløs helbredende virkning; således fortælles det, at Niels i Århus og Erik Plovpenning i Ringsted skal have helbredt syge, som sov ved deres grave, og at krøblinge, der Skt. Hans nat sov i Æbelholt Klosterkirke i Nordøstsjælland, skal være blevet

helbredt af abbed Vilhelms jordiske rester. Ved Helene Grav skulle de syge helst sove med hovedet på de to kampesten. Jf. beretningen i J. Junge *Den nordsiellandske Landalmues Character, Skikke, Meninger og Sprog*, Kbh. 1798, ktl. 2013, s. 235: »Først tvætte de sig af hendes Kilde ved Thisvelde og derefter maae de, om det skal hielpe, sove paa denne Helgens Grav, hvor da mange have sovet sig til deres Sundhed, og derfor, ligesom ved adskillige Brønde i Tydskland og i Engelland, efterladt sig mange Sygdoms Mindesmærker, Krykker, Stokke og, som Bonden kalder det, Suurklude. Der gives og de, som have der nedlagt nyttige Klædes-Stykker, som et Offer til Helgenen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 15

◀ **smaa Træflader ... Efterretning ... overstandne Lidelser** : jf. »Et Besøg ved Helenes Kilde og Grav« i *Dansk Folkeblad*, nr. 34, 28. sept. 1838, s. 133, 2. sp.: »Fra de levende Beviser paa Overtroens Magt henvendtes min Opmærksomhed paa de livløse, nemlig endeel Tavler, nogle Kors og en stor Mængde Krykker, som fandtes paa den østlige Side, og ere Gaver fra de Syge, som have troet at skyldte St. Helene deres Helbredelse. Det syntes i den senere Tid at være blevet meest brugeligt at skjænke Tavler; ved at læse Indskrifterne, der indeholdt Bibelsprog eller Taksigelser, fandt jeg nogle fra 1833, 1834, 1836, som vare indsendte fra Helsingør, Taarnby paa Amager, Vordingborg og andre langt fraliggende Steder, saa man seer, at den hellige Dames Ry endnu gaaer temmelig langt.«

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 17

◀ **Hovets Smerter** : hovedpine.

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 26

◀ **solo gloria** : ukorrekt lat. for 'sola gloria', 'alene ved (Guds) nåde', el. 'soli (Dei) gloria', '(Gud) alene æren'.

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 27

◀ **en Steen ... dens Indskrift kunde man ikke læse** : jf. en indberetning af 5. okt. 1810 fra præsten i Vejby til oldsagskommissionen: »Paa Helene Grav ligger / 1) en liden Stump af en Steenflise, hvorpaa læses under en Laurbærkrans og tvende Menneskelige- eller Engle-Figurer: / Gud til Lov og Ære / haver den ærlige og / gudfrygtige Danne / qvinde Eva Hansdatter / ... Kjøbenhavn ladet / Mere kan ei læses, da det Øvrige af Stenen er afslaaet. / 2) Paa en anden fiirkantet Steen læser man udhugget i en Sirkel: ... Jesus Navn har ... men mere kan ikke læses. Steenen har ogsaa haft nogle Sirater [ornamenter], som ligeledes ikke er til at blive klog af« Nationalmuseets Arkiv.

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 32

◀ **Arveprinds Frederiks Besøg** : 10,7. Arveprins Frederik (1753-1805), søn af kong Frederik V, blev aldrig konge. I efterretningen er der dog tale om kronprins Frederik (1768-1839, fra 1808 konge over Danmark og Norge som Frederik VI, alene over Danmark fra 1814), søn af kong Christian VII; han var på det her angivne tidspunkt seks år gammel. Besøget har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 36

◀ **Chr. W. Schrøder** : fejl for Carl Wilhelm Schrøder (1736-96), flyvesandsinspektør, bosiddende i Tisvilde (jf. folketællingslisten for 1787, Rigsarkivet), blev adjungeret 4. april 1769 og tiltrådte 23. sept. 1773 som »Inspektør ved Flyvesandets Dæmpning paa Kronborg Amt« (jf. Embedsudnævnelser under Rentekammeret 1773-1848, Rigsarkivet).

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 36

◀ **Normandsdalen** : dvs. Nordmandsdalen, en dal, måske oprindelig en grusgrav, med græs- og træbeklædte skråninger, beliggende mellem Fredensborg Slotshave og Esrom Sø. Midt i dalen er der et cirkelformet haveanlæg anlagt af kong Frederik V (konge over Danmark og Norge 1746-66); i en ydre og indre cirkelbue omkring en diagonal gangsti er opstillet 69 statuer af norske og færøske bønder og fiskere (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 37

◀ **den Mængde Navne ... paa Støtterne** : De 69 billedstøtter el. statuer i Nordmandsdalen var udført af hofbilledhugger J.G. Grund – formentlig dog kun de 57 af dem – efter modeller skåret af den no. postkører Jørgen Garnaas på initiativ af Frederik V. De blev opstillet i Nordmandsdalen før 1773 (jf. de kobberstik af figurerne og deres opstilling i haveanlægget, som Grund udgav i 1773 i *Afbildning af Nordmands-Dalen i den Kongelige Lyst-Hauge ved Fredensborg*, hvoraf det fremgår, at der på det tidspunkt kun var tale om 57 statuer). De resterende 12, hvoraf nogle forestiller figurer fra Færøerne, blev først opstillet senere,

formentlig på initiativ af enkedronning Juliane Marie. Alle statuerne bærer en inskription, der beskriver og lokaliserer figurerne, fx: »En Spillemand / fra Aurland Sogn« og »En Trommeslager / fra Fane, Nordhordland«, »Kvinde / fra Vik Sogn« og »Mand / fra Vik Sogn«, »Fiskerkone / fra Falnes paa Karmøen« og »Fisker / fra Falnes paa Karmøen«, »Brud / fra Vinje, Telemarken« og »Brudgom / fra Vinje, Telemarken«, »En Skiløber fra Tromsø«, »Jæger fra Kinservik«, »En Soldat paa Post / Færøerne«, »En Malkekone / fra Færøerne«.

I trykt udgave: Bind 17 side 9 linje 38

◀ **Relation** : beretning (her i digterisk form).

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 1

◀ **den Steen ... være kommet seilende** : 7,4.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 2

◀ **Sagnet fortæller ... tre Kilder sprang frem af Jorden** : 7,4 og 8,17.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 3

◀ **Anno 1774 ... Chr. Wilhelm Schrøder** : Relationen (10,1), der ikke har kunnet identificeres, er opbygget som et rimet digt. – **Kronprinds Frederik**: 9,36. – **vel befoel**: bekom godt. – **stod ham an**: behagede ham. – **Chr. Wilhelm Schrøder**: 9,36.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 7

◀ **Gurre Slot** : fra det 14. årh., beliggende ved bredden af Gurre Sø (se kort 4, F2), blev if. sagnet bygget af Valdemar Atterdag (10,18); i første halvdel af det 15. årh. fungerede det som møntværksted, men i løbet af det 16. årh. forfaldt det og blev i begyndelsen af 1560'erne nedrevet efter befaling af Frederik II (konge 1559-88), som lod en del af stenene anvende ved udbygningen af sit jagtslot Frederiksborg, der lå, hvor Frederiksborg Slot i dag ligger.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 17

◀ **ifærd med at udgrave Ruinerne** : Udgravningen af Gurre Slot blev påbegyndt i 1817 af kammerherre von der Maase og fortsat af andre og med kongelig understøttelse fuldført i 1839 af skovridder S.M. Bjørnsen, som i 1835 havde ladet ruinen frede. Udgravningen viste, at Gurre Slot var en middelalderborg bestående af et indre firkantet midttårn inddelt i tre rum og omgivet af en ringmur med fire hjørnetårne; borganlægget var omkranset af en voldgrav. Jf. L.S. Vedel-Simonsens afhandling »Historiske Efterretninger om de sjællandske Borge Hjortholm og Gurre« i *Annaler for nordisk Oldkyndighed*, udg. af Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab, Kbh. 1838-39, s. 261-341; s. 319-337. Jf. også beskrivelsen af 1817-udgravningen i J.G. Burman-Becker *Efterretninger om de gamle Borge* (17,19) bd. 3, s. 21f.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 17

◀ **Danske Folkesagn, 1ste Samling p. 90 ff.** : 7,4. På s. 89-92 fortælles sagnet om »Kong Waldemars Jagt«, fra midt på s. 90-92, at Valdemar Atterdag (10,19) »lod bygge Gurre Slot og jagede baade Nat og Dag i Skoven. Derved blev det ham omsider en Vane, at sige de Ord, der siden bleve ham til Forbandelse, at Gud gjerne maatte beholde Himmerig, naar kun han maatte jage i Gurre. / Nu rider han hver Nat 'fra Burre til Gurre' og er over hele Landet bekjendt som den flyvende Jæger, og paa nogle Steder kaldes han den flyvende Markolfus. Naar han nærmer sig, hører man først Huien og Støien og Pidskeskrald i Luften, og da gaaer Folk tilside og stiller sig bag ved Træerne. Strax derefter kommer det hele Jagttog. Foran fare hans kulsorte Hunde, der løbe hist og her til Siderne og snuse i Jorden, og lange, gloende Tunger hænge dem ud af Halsen. Derefter kommer 'Wolmar' ansættende paa sin hvide Hest, og undertiden holder han sit eget Hoved under den venstre Arm. Naar han møder Nogen, især dersom det er gamle Folk, befaler han dem, at holde et Par af hans Hunde, og lader dem da enten staae saaledes med Hundene i flere Timer, eller løsner strax efter et Skud, og naar Hundene hører dette, da briste alle Baand og Lænker. Naar han saaledes farer frem, hører man ham at slaae Ledene i efter sig, og paa flere Steder i Landet, hvor der er Gjennemkørsel igjennem Gaardene, har han sin Jagtvei ind af den ene og ud af den anden Port, og ingen Laase ere saa stærke, at de jo [dvs. ikke] springe op, naar han kommer. Saaledes pleier han, især ved Juletid, at komme kjørende med fire hvide Heste igjennem Ibsgaard i Høibye, i Oddsherred, og der skal bag Roeskilde være en Gaard ved Bistrup, hvor man lader Porten staae aaben om Natten, fordi han flere Gange har sprængt Laasene. Paa enkelte Steder gaaer hans Jagtvei endogsaa op over Husene, og i Nærheden af Herlufsholm skal være et Huus, hvis Tag paa Midten er betydeligen nedsjunket, fordi han saa ofte kjører derover. I det nordlige Sjælland har han et andet Gurre, hvor man finder Ruiner, der endnu kaldes Waldemars Slot. Her er det en Skik, at de gamle Koner ved St. Hansdagstid gaaer om Natten ud paa Veien og aabner Ledene for ham. En halv Miil fra Gurre ligger Waldemars Høj, omgivet af Vand. Her, siger Sagnet, gaaer hver Midnat sex sortklædte Præster mumlende hen over Øen. Imellem Søllerød og Nærum jager han med sorte Hunde og

Heste paa den saakaldte Waldemars Vei. / (...)
«

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 18

◀ **Thiele** : 7,4.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 18

◀ **Et andet ved Vordingborg ... ødelagt i Grevens Feide** : Der tænkes formentlig på den ruin, der lå i Øbjerggaards have ved Vordingborg, og som blev kaldt »Lille-Gurre«. Ruinen, der er omgivet af grave, udgives for at være resterne af et lyst- el. jagtslot, som skal have tilhørt Valdemar Atterdag, men som formentlig langt senere har fået sit navn ved en forveksling med Gurre Slot i Nordøstsjælland ud fra den formodning, at Gurre måtte ligge i nærheden af Vordingborg Slot, hvor Valdemar Atterdag opholdt sig meget. Denne formodning har intet historisk belæg, jf. *Historisk Tidsskrift* bd. 1, Kbh. 1840, s. 471f. (anm. 4). – **Valdemar Atterdag**: kong Valdemar IV (o. 1320-75, konge fra 1340) med tilnavnet Atterdag, som han senere fik på grund af det valgsprog, traditionen har tillagt ham: 'I morgen er der atter en dag'. Valdemar Atterdag døde på Gurre Slot. – **Grevens Feide**: den fejde el. borgerkrig, der udkæmpedes i Danmark efter kong Frederik I's død i 1533, og som betegnes således efter grev Christoffer af Oldenburg, der tilskyndet af Lübecks borgmester forsøgte at vinde magten i Danmark for at genindsætte den fængslede kong Christian II og lægge Danmark og Norge ind under Lübeck. Imidlertid blev Frederik I's ældste søn, hertug Christian, kronet til konge i Jylland; han slog først opstanden ned i Jylland, derefter på Fyn og Sjælland for endelig at indtage København i juli 1536; og kort efter blev han som Christian III anerkendt som konge over Danmark og Norge, hvorefter han i oktober s.å. indførte reformationen. Under fejden foretog grev Christoffers tropper en gengældelsesaktion mod adelen på Sjælland og Fyn, hvor mange borge og slotte blev ødelagt.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 19

◀ **Gud maa beholde ... beholde Gurre Slot** : 10,18. Udtrykket forekommer også i J.L. Heibergs romantiske komedie *Syvsoverdag* 3. akt, 5. scene, hvor Valdemar Atterdag siger: »Paa Gurre vil jeg leve, døde paa Gurre, – / Dog helst det Første, Livet er mig kjær; / For mig kan Gud beholde Paradiis, / Blot han vil lade mig beholde Gurre!« *J.L. Heibergs Samlede Skrifter. Skuespil* bd. 1-7, Kbh. 1833-41, ktl. 1553-1559; bd. 7, s. 268.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 20

◀ **hans vilde Jagt ... paa den hvide Hest** : 10,18.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 21

◀ **den sorte Høne med de sorte Kyllinger** : hentyder formentlig til et sagn, som dog ikke har kunnet identificeres. Det er et kendt sagnmotiv, at mennesker kan gå igen i sorte husdyr, bl.a. høns; her er der måske tale om en død kvinde med sine døde børn, der går igen i Valdemars følge.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 22

◀ **Gurre Sø** : (se kort 4, F2).

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 25

◀ **velvoxet Bøgeskov** : jf. beskrivelsen af stedet i J.G. Burman-Becker *Efterretninger om de gamle Borge* (17,19) bd. 3, s. 22: »da Stedet som bekjendt er omgivet med Bøgeskove.«

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 26

◀ **forkrømpede** : forkrøblede, vantrevne.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 27

◀ **her er godt at være** : spiller på beretningen om Jesu forklarelse på bjerget, hvor Peter siger til Jesus: »her er godt at være; vil du, da ville vi gjøre tre Boliger her; dig een, og Moses een, og Elias een«, Matt 17,4 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 33

◀ **Kong Valdemars Jagt ... Hundenes Gøen** : 10,18.

I trykt udgave: Bind 17 side 10 linje 37

◀ **Søborg Sø** : havde i middelalderen en omkreds på ca. 15 km, men i 1796 begyndte man at afvande søen

ved at grave en kanal ud til kysten ved Gilleleje; afvandingen gik imidlertid langsomt og var først fuldført o. 1890. På SKs tid var søen dog for størstedelen udvandet og henlå som mose, delvis tilgroet af en stærk vegetation af rør og enggræs (se kort 4, D2).

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 2

◀ **et Mozarts Recitativ** : et recitativ i en opera af den østrigske musiker og komponist Wolfgang Amadeus Mozart (1756-91). Ti af Mozarts værker blev løbende opført på Det kgl. Teater, herunder operaen *Don Juan* (første gang 1807, 18 gange fra 1830-35), *Figaros Giftermaal* (første gang 1821, 17 gange fra 1830-35) og *Tryllefløjten* (første gang 1826, 5 gange fra 1830-35). – **Recitativ**: musikalisering af en tekst, hvor det væsentligt er en naturlig sprogrytme, der bestemmer det musikalske forløb, dog i tillempet form. Recitativerne hos Mozart adskiller sig principielt ikke fra recitativerne hos andre komponister fra det sene 18. årh., og det gør antallet af dem hos Mozart heller ikke; der var mange recitativer i alle samtidige komponisters operaer.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 15

◀ **en Webersk Melodi** : en melodi af den ty. komponist Carl Maria von Weber (1786-1826). Hans mest kendte opera, syngespillet *Der Freischütz* (uropført i Berlin 1821), blev under titlen *Jægerbruden* (med tekster af Fr. Kind, overs. af Adam Oehlenschläger) opført mere end 50 gange på Det kgl. Teater fra april 1822 til marts 1835. I 1820 var Weber i København, hvor ouverturen til *Jægerbruden* blev opført; han spillede også sin 2. klaverkoncert med Det kgl. Kapel. Kendt var Weber også fra sin musik til det lyriske drama *Preciosa* af P.A. Wolff (opført 47 gange på Det kgl. Teater fra okt. 1823 til marts 1835) og til det romantiske tryllespil *Oberon* af I.R. Planché (opført 6 gange på Det kgl. Teater fra jan. 1831 til okt. 1832). Skønt Weber betragtes som en af de første romantiske komponister, er han inspireret af Mozart.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 15

◀ **Hellebæk** : landsby i Nordøstsjælland ca. 7 km NV for Helsingør (se kort 4, G2).

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 17

◀ **Mils**: ca. 71/2 km. Måleenheden var officielt gældende indtil 1916.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 17

◀ **den deilige Skov** : Hammermølle Skov el. Teilstrup Hegn (se kort 4, G2).

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 18

◀ **nymphæa alba** : lat. navn for nøkkerose af åkandefamilien, i folkemunde kaldet 'åkande' el. 'hvid åkande'.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 28

◀ **Odins-Høj** : et ca. 41 m højt punkt i Nordøstsjælland ca. 7 km NV for Helsingør (se kort 4, G1) med en enestående udsigt ud over Øresund til Kullen i Sverige (17,1) og til dels ind over landet til kuperede og skovbevoksede arealer.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 31

◀ **hvor Schimmelmänn ligger begravet** : Der tænkes på grev Ernst Heinrich Schimmelmänn (1747-1831); en driftig erhvervs-, finans- og forretningsmand, ejer af flere godser og landsteder, politiker, finansminister og udenrigsminister. Schimmelmänn nærede stor beundring for videnskab, kunst og digtning og støttede bl.a. Jens Baggesen, Adam Oehlenschläger og Fr. von Schiller samt K.L. Rahbek, Henrich Steffens, Schack Staffeldt og J.P. Mynster. Schimmelmänn benyttede ofte Hellebækgård ved Hellebæk som sommerbolig og ønskede at blive begravet ved Odinshøj. Det skete imidlertid ikke – han blev begravet i Skt. Petri Kirke i København – men af taknemlighed for hans velgørenhed rejste Hellebæks bønder en simpel mindesten over ham på Odinshøj; stenen er senere blevet fjernet.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 31

◀ **Den Udsigt ... omtalt** : Berømmet og omtalt er Odinshøj bl.a. blevet af de digtere og åndspersoner, der kom hos E.H. Schimmelmänn på Hellebækgård (se foregående kommentar). Til en ty. ven beskrev Jens Baggesen i juni 1791 stedet således: »Stellen Sie sich den romantischsten, erhabensten, naturgrößesten Ort vor, den man diesseits der Alpen finden kann, weit von der Stadt, am donnerrollenden Nordmeer«, *Aus Jens Baggesen's Briefwechsel mit Karl Leonhard Reinhold und Friedrich Heinrich Jacobi*, udg. af C. og A. Baggesen, bd. 1-2, Leipzig 1831; bd. 1, s. 52. – **noksom anpriset**: mere end tilstrækkeligt berømmet.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 32

◀ **K... paa Fredensborg** : sigter formentlig til skræddermester og senere gæstgiver Ole Johansen Cold (1781-1859), fra 1811 ejer af Store Kro i Fredensborg (7,2). Cold var en dygtig og driftig gæstgiver, der udvidede kroens bygninger og gav den en anseelse, som gjorde den til et yndet opholdssted for Københavns bedre borgerskab. Også andre steder, hvor SK omtaler Cold, staver han navnet med K.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 35

◀ **Esrom** : 7,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 36

◀ **Gilleleie** : 7,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 11 linje 36

◀ **Nøddebo** : landsby i Nordøstsjælland tæt ved Esrom Sø ca. 6 km NØ for Hillerød (se kort 4, D3); havde i 1830'erne o. 480 indbyggere.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 2

◀ **Søen** : dvs. Esrom Sø i Nordøstsjælland (se kort 4, E3), en 9 km langstrakt sø i nord-syd gående retning, i bredden vekslende mellem 2 og 4 km, omgivet på vestsiden af Grib Skov og på sydøstsiden af Fredensborg Slotshave; kendt som en af Danmarks smukkeste søer.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 2

◀ **Sølyst** : bolig for opsynsmanden ved Esrom Kanal, der blev bygget ved nordkysten af Esrom Sø i 1802-05 for at give søen afløb ud til Sjællands nordkyst og således fremme transporten af brænde fra Grib Skov (12,8).

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 3

◀ **Fredensborg** : 7,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 4

◀ **Esrom Sø** : 12,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 8

◀ **Grib Skov** : fredskov i Nordøstsjælland (se kort 4, D3), ca. 40 km NNV for København, med sine dengang godt 40 km² Sjællands største (og Danmarks næststørste) skov.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 8

◀ **Præliminairerne** : forberedelserne.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 10

◀ **Basunstød, der bebude Dommen** : hentyder til forestillingerne i Johannes' Åbenbaring om domsenglene, der markerer hver ny epoke i de sidste tiders begivenheder ved at støde i deres basun (Åb 8,2-9,21 og 11,15-19). Jf. også Matt 24,31, hvor engle med høj basunklang skal samle alle de udvalgte, når Menneskesønnen kommer igen.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 16

◀ **Chenille** : fr., kappe med stort skulderslag.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 26

◀ **holde Middagen** : indtage et mellemmåltid hen på eftermiddagen.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 27

◀ **Dreiel** : drej, mønstret lærred af hørgarn.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 33

◀ **Fjerdingsveis**: en kvart dansk mil (11,17), dvs. 1,83 km.

I trykt udgave: Bind 17 side 12 linje 37

◀ **Cubikindhold** : rumfang.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 1

◀ **et Maadeholdenheds Selskab** : et (privat) selskab, hvor der har været udvist mådeholdenhed mht. alkoholiske drikke. – Det første da. mådeholdsselskab, Den danske Maadeholdsforening, blev først stiftet i okt. 1843.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 5

◀ **blege for Folk** : gøre nyvævet lærred lysere ved sollys eller visse skylninger som tjenesteydelse for folk.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 8

◀ **tjene sin Mundbid** : tjene til noget at spise, noget af føden.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 8

◀ **Rudolph** : formentlig gæstgiver Mentz' (7,2) tolvårige søn Rudolph Wilhelm Theodor Mentz (1823-1900). Han overtog Gilleleje kro efter sine forældre.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 16

◀ **Fjel** : fjæl, bræt, tyndt savet planke.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 23

◀ **Min Ager mig føder ... som Huset formaaer** : Kilden har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 24

◀ **Kroen** : dvs. Gilleleje Kro (7,2), som lå umiddelbart V for Søborg Kanal (over for Havnevej) og således uden for selve byen, der strakte sig fra kanalen (11,2) langs kysten mod Ø; nuværende Vestergade 1. Kroen findes ikke mere.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 32

◀ **Sortebro (... fordi Pesten ... skal være standset her)** : Sortebro, område SV for Gilleleje Kro, formentlig oprindelig en bro, som i tidligere tid førte over en å el. et vandløb, som dengang dannede skellet mellem Søborg-Gilleleje sogn og Græsted sogn. Navnet er sandsynligvis opstået, fordi 'den sorte død', en pest, der i 1348-49 også hærgede Nordsjælland, ikke kom til Gilleleje, da det onde if. folketroen ikke kan overskride vandløb. Navnet kan også stamme fra 1711, hvor en dødelig pest drog hen over Nordsjælland, men uden om Gilleleje.

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 32

◀ **ind paa de nøgne Marker ... mod Nord** : Hvis man på SKs tid gik mod nord fra Sortebro, kom man ind på markarealer, kaldet Enemark og Børstrup Strand, der strakte sig ud til kysten ved Gilbjerghoved (se kort 4, D1).

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 33

◀ **Gilbjerget** : el. Gilbjerghoved, Sjællands nordligste pynt, en ca. 33 m høj, stejlt klint med vid udsigt over Kattegat (se kort 4, D1).

I trykt udgave: Bind 17 side 13 linje 35

◀ **de faa kjære Afdøde** : sigter formentlig til de afdøde i SKs nærmeste familie: broderen Søren Michael, død 12 år gammel den 14. sept. 1819, søsteren Maren Kirstine, død 24 år gammel den 15. marts 1822, søsteren Nicoline Christine, død 33 år gammel den 10. sept. 1832, broderen Niels Andreas, død 24 år gammel den 21. sept. 1833, moderen, Ane Pedersen Kierkegaard f. Sørensdatter Lund, død 67 år gammel den 31. juli 1834, og søsteren Petrea Severine, død 33 år gammel den 29. dec. 1834.

I trykt udgave: Bind 17 side 14 linje 4

◀ **var ude af Legemet og i en højere Æther** : spiller på 2 Kor 12,2-4, hvor Paulus skriver: »Jeg kender et

menneske i Kristus, som for fjorten år siden – om det var i legemet eller uden for legemet, ved jeg ikke, Gud ved det – blev rykket bort til den tredje himmel. Og jeg ved om dette menneske – om det var i legemet eller uden for legemet, ved jeg ikke, Gud ved det – at det blev rykket bort til Paradis og hørte udsigelige ord, som et menneske ikke må udtale.«

I trykt udgave: Bind 17 side 14 linje 7

◀ **Encliticon** : i gr. grammatik betegnelse for ord, der hefter sig på det foregående trykstærke ord og mht. accentuering forholder sig til dette som et trykløst suffiks.

I trykt udgave: Bind 17 side 14 linje 23

◀ **det konstituerende Princip** : dvs. det (eller her: den), der gør noget til det, det er; det bærende element.

I trykt udgave: Bind 17 side 14 linje 25

◀ **Christi Ord ... himmelske Faders Villie** : jf. Matt 10,29, hvor Jesus siger: »Sælges ikke to Spurve for een Penning? og ikke een af dem falder paa Jorden uden Eders Faders Villie« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 14 linje 28

◀ **Stille-Bryllup** : bryllup uden festligheder, vielse i stilhed. If. forordning af 13. marts 1683 kunne der efter ansøgning gives kgl. bevilling til at få foretaget kirkelig vielse i hjemmet; for københavnere blev det ved forordning af 23. maj 1800, § 15, fastsat, at sådanne bevillinger kunne udstedes af Københavns Magistrat. I alle tilfælde skulle der betales en afgift.

I trykt udgave: Bind 17 side 14 linje 35

◀ **dens Øie, der alene bivaanede ... velsignede Frugter** : hentyder til 1 Mos 1,27-28: »Gud skabte mennesket i sit billede; i Guds billede skabte han det, som mand og kvinde skabte han dem. Og Gud velsignede dem og sagde til dem: 'Bliv frugtbare og talrige, opfyld jorden, og underlæg jer den; hersk over havets fisk, himlens fugle og alle dyr, der rører sig på jorden!« Jf. også 1 Mos 2, hvor det fortælles, at Gud først skabte Adam og satte ham i Edens have og derefter Eva af et af Adams ribben, hvorefter det hedder: »Derfor forlader en mand sin far og mor og binder sig til sin hustru, og de bliver ét kød« (v. 24).

I trykt udgave: Bind 17 side 14 linje 37

◀ **Cryptogamerne i Planteverdenen** : botanisk betegnelse for de tilsyneladende blomsterløse planter, der formerer sig ved sporer, fx bregner. Kryptogamisk blev også brugt om det hemmeligt indgåede ægteskab (gr. kryptós, skjult, hemmeligt, og gámos, bryllup, ægteskab), jf. stillebryllup (14,35).

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 1

◀ **hiin store Philosoph ... løfte hele Verden** : sigter til den gr. matematiker, fysiker og opfinder Arkimedes (o. 287-212 f.Kr.) fra Syrakus på Sicilien, der tillægges udsagnet: »Giv mig et sted at stå, og jeg skal bevæge jorden.« Jf. Marcellus-biografien, kap. 14, 7, i den gr. forfatter Plutarks sammenlignende biografier *Vitae parallelae*: »Imidlertid skrev dog Archimedes til Kong Hiero, sin Beslægtede og Ven, at man med en given Kraft var i Stand til at kunne bevæge enhver som helst given Byrde, ja skal endog, i overdreven Tillid til sit Bevises Styrke, have paastaet at kunne bevæge selve vor Jord, saafremt han imidlertid kunde have en anden Jord at træde over paa«, *Plutark's Levnetsbeskrivelser*, overs. af S. Tetens, bd. 1-4, Kbh. 1800-11, ktl. 1197-1200; bd. 3, 1804, s. 272. I beretningen om forsvaret af Syrakus imod romerne i 212 f.Kr. i Marcellus-biografien, kap. 15-16, fortæller Plutark om Arkimedes' færdigheder i at konstruere krigsmaskiner, som uskadeliggjorde fjendens skibe og våben, jf. *Plutark's Levnetsbeskrivelser* bd. 3, s. 273-276. Se også den rom. historieskriver Titus Livius' rom. historie, 24. bog, kap. 34, jf. *T. Livii Patavini Historiarum libri quæ supersunt omnes*, stereotyp udg., bd. 1-5, Leipzig 1829 (ctl. 1251-1255); bd. 3, s. 43f.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 5

◀ **fistulere** : synge falset, gå op i det helt lyse toneregister.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 12

◀ **Nymphes** : let påklædte gr. kvindelige guddomme.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 16

◀ **med bevæbnet Øie** : modsat det blotte øje, dvs. med kikkert, solskærm, briller e.l.; med hånden skyggende for øjet.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 16

◀ **ligesom Jomfru Maria ... i sit Sind** : hentyder til beretningen i Luk 2,15-20 om hyrderne, der kom til Josef og Maria, efter at Jesus var blevet født, og fortalte alt, hvad englens havde sagt til dem om dette barn, og alle undrede sig over det; »men Maria gemte alle disse ord i sit hjerte og grundede over dem«.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 20

◀ **Christus drager sig tilbage ... udraabe ham til Konge** : hentyder til Joh 12,27-36, hvor Jesus efter indtoget i Jerusalem forudsiger sin forestående død over for den sammenstimlede folkeskare, hvorefter »han gik bort og forsvandt for dem« (v. 36). Desuden hentydes der til Joh 6,14-15, hvor Jesus efter bespisningen af de fem tusind forstod, at de med tvang ville gøre ham til konge, »og han trak sig atter tilbage til bjerget, helt alene« (v. 15).

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 24

◀ **deprimerende** : nedtrykkende, undertrykkende; nedstemmende.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 27

◀ **eleverende** : ophøjende; opløftende.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 27

◀ **Parnas-Høide** : digterisk rang og værd. Parnas er musernes bjerg i den gr. mytologi.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 30

◀ **Franskmanden i Forhold til Napoleon** : det fr. folk i dets hengivenhed for den fr. hærfører Napoleon Bonaparte (1769-1821), der kom til magten i Frankrig 1799, fra 1804-14 og i 1815 som kejser Napoleon I.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 33

◀ **Her træder Mennesket ... Maddiker, der leve deri** : hentyder formentlig til Holbergs 81. fabel, »Midernes Art og Egenskab«, i hans *Moralske Fabler med hosføjede Forklaringer til hver Fabel*, Kbh. 1751, s. 95-99. I fabelen lader en drage to maddiker udsende som »Missionarier« for at undersøge midernes opfattelse af sig selv i verden. Det viser sig, at miderne betragter bondens ost, hvor de holder til, som verden, og at de ingen forestilling har om en verden uden for og derfor heller ikke om malkepigen, der har lavet osten, eller om rotten, der med mellemrum tog hele »Provincier med alle deres Indbyggere« af osten, s. 97. »De havde alleene dette tilfælles med andre Dyr og de fleeste Mennesker, at de troede, den [verden] at være skabt for deres skyld alleene«, s. 96.

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 36

◀ **Gynther** : sigter til Anton Günther (41,32).

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 39

◀ **Folk, der komme ... med bevæbnet Hjerter** : jf. Günthers *Vorschule zur speculativen Theologie des positiven Christenthums. In Briefen* bd. 1-2, Wien 1828-29, ktl. 869-870; bd. 2, s. 308: »Wenn die Vorsehung heute Geister in das Kunstgebiet einführte, die das große Epos der Geister- und Menschenwelt bald im Zauber des Lichts und seiner Töne, bald im Zauber des Tons und seiner Farben so wiederstrahlen lassen könnten, daß *Klopstock* erblindete und der blinde *Milton* das Gehör verlöre: so wirst Du doch die gaffende Welt nicht anders von diesen Schöpfungen stehen sehen, als Du die Schattenwelt unsrer Kunstliebhaber und Kunstrichter erblickst vor der *Nacht* eines *Coreggio*, und vor dem *Auferstehungsmorgen* eines *Andray*, - mit bewaffnetem Auge zwar, aber auch mit bepanzertem Herzen, das keinem Strahle des Glaubens und der Liebe aus jener Welt zugänglich ist.«

I trykt udgave: Bind 17 side 15 linje 39

◀ **den Fichteske Bemærkning ... et Sandskorn som konstituerende Verden** : sigter til Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), ty. filosof, fra 1794 professor i Jena og fra 1810 i Berlin. Den omtalte bemærkning i hans *Die Bestimmung des Menschen*, 2. udg., Berlin 1838 [1800], ktl. 500, findes s. 14f.: »In jedem Momente ihrer Dauer ist die Natur ein zusammenhängendes Ganze; in jedem Momente muß *jeder einzelne Theil* derselben so sein, wie er ist, weil *alle übrigen* sind, wie sie sind; und du könntest kein Sandkörnchen von seiner Stelle verrücken, ohne dadurch, vielleicht unsichtbar für deine Augen, durch alle Theile des unermesslichen Ganzen hindurch etwas zu verändern. Aber *jeder Moment dieser Dauer* ist bestimmt durch *alle abgelaufenen Momente*, und wird bestimmen *alle künftigen Momente*; und du kannst in dem gegenwärtigen keines Sandkornes Lage anders denken, als sie ist, ohne daß du genöthigt würdest, die ganze Vergangenheit ins

Unbestimmte hinauf, und die ganze Zukunft ins Unbestimmte herab dir anders zu denken. (...) wie kannst du wissen, ob nicht bei derjenigen Witterung des Universum, deren es bedurft hätte, um dieses Sandkörnchen weiter landeinwärts zu treiben, irgend einer deiner Vorväter vor Hunger, oder Frost oder Hitze, würde umkommen sein, ehe er den Sohn erzeugt hatte, von welchem du abstammest? – Daß du sonach nicht sein würdest, und Alles, was du in der Gengenwart, und für die Zukunft zu wirken wähnest, nicht sein würde, weil – ein Sandkörnchen an einer andern Stelle liegt.«

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 5

◀ **Hillerød** : købstad i Nordøstsjælland, knap 35 km NV for København og godt 20 km SV for Helsingør (se kort 4, D4). Havde i midten af 1830'erne o. 1840 indbyggere.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 8

◀ **Hestehaven** : lille klynge af spredt beliggende huse på en mark S for Hillerød (se kort 4, D4).

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 11

◀ **Carls-Sø** : lille sø S for Hillerød (se kort 4, D4).

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 11

◀ **Aakandens**: 11,28.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 16

◀ **ikke i Templet af Menneskehænder** : spiller formentlig på ApG 17,24, hvor Paulus siger: »Gud, som har skabt verden med alt, hvad den rummer, (...) bor ikke i templer bygget af hænder.«

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 22

◀ **Zephyr** : blid, kølende vestenvind.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 26

◀ **Pastor Lyngbyes Fætter** : formentlig den fætter, pastor Lyngbye omtaler i et brev af 22. jan. 1832 til professor J.F. Schouw (21,7), hvormed han tegner et abonnement på *Dansk Ugeskrift*, som ønskes leveret til »min Fætter og Commissionær, Bogholder J. Lyngbye, hos Urtekræmmer Bendtsens Enke, Store Strandstræde No 86 i Kiøbenhavn hvorfra jeg da efterhaanden kan faae dem tilsendt ved Leilighed« (Botanisk Museum i København). If. *Kjøbenhavns Veiviser* boede der i 1832 en »J. Lyngbye, Handelsbetjent« i Store Strandstræde 97; i folketællingslisten for 1834 (Rigsarkivet) er der opført en Jens Lyngbye under nr. 97 som 67 år gammel, ugift, forhenværende kontorbetjent; under nr. 86 er registreret enke Elisabeth Catrine Benzon. Jens Lyngbye, som må have stået i løbende kontakt med sin fætter, synes altså at have boet hos fru Benzon i begyndelsen af 1832, men er senere på året flyttet til en kvistlejlighed i Store Strandstræde nr. 97. If. Garnison sogns kirkebog for døde mænd 1834-47 (Rigsarkivet), døde handelsbetjent Jens Lyngbye 8. feb. 1837 i en alder af 72 år. – **Pastor Lyngbye**: Hans Christian Lyngbye (1782-1837), sognepræst i Søborg og Gilleleje fra 1827 til sin død, botaniker og zoolog, har beskrevet den da. og nordiske algeflore og de lavere dyrearter i den da. kystfauna (17,15), medlem af Videnskabernes Selskab fra 1826, udgiver af færøske kvad (1822), foretog arkæologiske udgravninger af ruinerne efter Søborg Slot (17,18).

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 30

◀ **Mølleleie** : gl. navn for Mølle, en lille sv. fiskerby på den vestlige side af Kullen (17,1). På SKs tid var det ikke ualmindeligt at indgå aftale med en skipper i Gilleleje om at blive sejlet til Mølleleje for at besøge Kullen.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 31

◀ **Krabberup Herregaard** : Krapperup Slot på Kullen (17,1), et af de største slotte i Skåne, bygget i det 16. årh., ombygget i slutningen af det 18. årh. Krapperup Slot kom i Gyllenstierna-slægtens besiddelse i 1807.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 31

◀ **Baron, Friherre von Gyldenstjerne ... Fiskesamling** : Nils Kristoffer Gyllenstierna (1789-1865), sv. baron, friherre, ejede Krapperups og Bjærsgårds Fideikommisgodser, amatørkryolog (fiskekender) og botaniker, omgikkes mange forskere på området; efter hans død blev hans fiskesamling og herbarium skænket til universiteterne i Lund og Uppsala.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 32

◀ **de høieste Punkter Østra ... Vestra Høgkull** : De to højeste punkter på Kullen (17,1) er Høgkull på 188 m og Ndr. Ljungås på 178 m.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 33

◀ **Ung Inger sig svinger ... Vind, vift gelind** : Hvis der er en kilde, har den ikke kunnet identificeres. Der er måske tale om en lokal vise; i al fald er Askelund det ældre poetiske navn for Kongshaven, som ligger mellem Søborg by og den udtørrede Søborg Sø (11,2). – **gelind**: blidt, mildt.

I trykt udgave: Bind 17 side 16 linje 35

◀ **Kullan** : halvø, ca. 30 km N for Helsingborg på den sv. vestkyst. Var fra begyndelsen af det 19. årh. et yndet opholdssted for kunstmalere.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 1

◀ **tørrede og indsvøbte i Papir** : Der er formentlig tale om planter tørret under pres og derefter indlagt i et papiromslag. En sådan tørring under pres har dengang taget o. to uger.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 3

◀ **Pastor Lyngbye** : 16,30.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 4

◀ **Søborg Sø** : 11,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 5

◀ **Alger, hvoraf Lyngbye samlede en Deel** : 16,30. På grund af Lyngbyes interesse for alger forveksler SK formentlig alger med søplanter.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 14

◀ **Molluskernes**: lat. molluscum, bløddyr, her især søsnegle og -muslinger, der sidder på søplanterne. Lyngbye interesserede sig ikke blot for alger, men også for mollusker; i *Rariora Codana* har han beskrevet både algefloren og de lavere dyreformer i kystfaunaen i Kattegat (Sinus Codana) og deres fordeling (*Rariora Codana* findes som manuskript i Zoologisk Museum i København; dens botaniske del blev udgivet af E. Warming i 1879).

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 15

◀ **Ruinerne af Slottet** : dvs. ruinerne af Søborg Slot, en borgruin beliggende umiddelbart op ad landsbyen Søborg (17,20), ca. 4 km S for Gilleleje i Nordøstsjælland. Borgen blev måske bygget af ærkebiskop Eskil i begyndelsen af det 12. årh., men blev kongelig ejendom, efter at kong Valdemar I havde erobret både borgen og byen o. 1160. Den blev anlagt på en holm ude i den fladvandede Søborg Sø og blev i middelalderen regnet for uindtagelig. Af samme grund brugtes den som fængsel for prominente fjender af kongemagten, bl.a. biskop Valdemar af Slesvig, hertug Valdemar IV af Slesvig, ærkebiskop Jens Grand og prins Buris. Flere konger opholdt sig af og til på Søborg Slot, især Erik Menved (konge fra 1286-1319), men også Valdemar Atterdag (10,19), hvis datter Margrethe I blev født her i 1353. Fra midten af det 15. årh. tabte borgen sin betydning som fæstning og forfaldt efterhånden. If. traditionen skal den være blevet ødelagt under Grevens fejde 1534-36 (10,19); den blev aldrig genopbygget. Efter 1577 blev ruinen brugt som stenbrud. Sognepræsterne C.J. Schrøder (præst 1777-93) og H.C. Lyngbye (16,30) foranstaltede udgravninger af borgruinen.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 18

◀ **Becker i hans Beskrivelse af danske Borge** : da. apoteker og historiker Johan Gottfried Burman Becker (1802-80) i hans *Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne* bd. 1-3 (bd. 1 udg. under pseudonymet Johan Gottfriedsen), Kbh. 1830-32 (forkortet *Efterretninger om de gamle Borge*). Beskrivelsen af Søborg Slots ruiner findes i bd. 1, s. 125-135, og i bd. 2, 1831, s. 103-105.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 19

◀ **Kirken ... ikke en almindelig Landsbykirke** : dvs. Søborg Kirke, en romansk munkestensbygning med et stort kor og et senromansk tårn uden spir. Dens usædvanlige rummelighed i forhold til andre landsbykirker tyder på, at den blev opført som sognekirke for en større by, formentlig i sidste halvdel af det 12. årh. af kong Valdemar I, efter at han havde indtaget Søborg Slot og Søborg by o. 1160. Fra da af synes Søborg at have været kgl. residensstad; byen var købstad fra engang i det 13. årh., første gang optegnet

som sådan i 1270, til o. 1550. På SKs tid var der tre rader stole i kirken.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 20

◀ **Paa Væggen ... Fortegnelse paa Præsterne siden Reformationen** : har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 21

◀ **Slotspræster**: præst ved en slotskirke. Da Søborg Slotskapel, opført af kong Valdemar Atterdag o. 1350, formentlig har hørt under Søborg Kirke, synes præsterne at have beholdt titlen slotspræster, efter at kapellet sammen med Søborg Slot var blevet ødelagt o. 1535 (17,18), altså på samme tid som reformationens indførelse i Danmark 1536. Dette forhold har dog ikke kunnet verificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 24

◀ **siddet 30 à 40 Aar** : Lars Jacobsen var sognepræst fra 1570 til sin død i 1602, Jens Jensen Aalborg fra 1636 til sin død i 1682 og Cornelius Albertsen Meyer fra 1694 til 1729.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 24

◀ **een endog 48 Aar** : Jørgen Hansen, tidligere munk, var sognepræst fra 1522 til sin død i 1570.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 25

◀ **en Gravsteen** : en romansk sten af grovkornet, rød granit, måske gavl til en kiste, måske selve kistelåget, hvis nedadvendte side har båret den korte runeindskrift »auæmaria«, dvs. »Ave Maria« (17,28). Den første efterretning om stenen stammer fra bibliotekar og runeforsker P.G. Thorsen, der i 1838 fortæller, at den indtil for 3-4 år siden stod i kirkegårdsdiget ved Søborg Kirke, men at den nu befandt sig i våbenhuset; det er formentlig pastor H.C. Lyngbye (16,30), som i 1834 el. 1835 – måske i forbindelse med en reparation af dele af kirkegårdens sydmur i 1835 – har foranlediget den flyttet og anbragt i våbenhuset, der dengang tjente som materialskur. Stenen er i dag indmuret i væggen i kirkens nye våbenhus fra 1941. Det drejer sig om den såkaldte »Søborgsten 1«, jf. Lis Jacobsen og Erik Moltke *Danmarks Runeindskrifter*, Kbh. 1942, nr. 256.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 26

◀ **nu bliver sendt ... opstilles paa Rundetaarn** : I forbindelse med oprettelsen af et kabinet for fædrelandets oldsager og mindesmærker i Universitetsbibliotekets lokale over Trinitatis Kirke udsendte universitetsbibliotekar og ekstraordinær professor i litteraturhistorie Rasmus Nyerup i 1807 en offentlig opfordring til alle indehavere af nordiske oldsager om at indsende dem til denne samling. Som sekretær for »Kommission for Oldsagers Opbevaring« lykkedes det Nyerup, bl.a. gennem landets præster, at få indsamlet en anseelig mængde oldsager, herunder runesten, som blev opstillet i sneglegangen i Rundetaarn. I 1816 blev Nyerup efterfulgt af købmand C.J. Thomsen, der i slutningen af 1830'erne fik samlingen, »Oldsagskabinettet«, overført til lokaler på Christiansborg Slot; den indgår i dag i Nationalmuseets samlinger. Pastor H.C. Lyngbye fik aldrig stenen sendt til Rundetaarn (se den foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 26

◀ **Slyng-Runer** : det samme som binderuner, dvs. runer, der er sammenskrevne, gerne ved fælles hovedstav; almindelige i den senere runeperiode (ca. 1100-1350) i middelalderen.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 28

◀ **Ave Maria** : lat. »Vær hilset, Maria!« (jf. englen Gabriels hilsen til Maria ved bebudelsen i Luk 1,28, der i den lat. bibeloversættelse *Vulgata* lyder således: »Ave, gratia plena, Dominus tecum« (»Vær hilset, du benådede, Herren er med dig«)); begyndelsesordene i en katolsk bøn og kirkesang.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 28

◀ **en Gravskrift over Dronning Helvig ... levede her** : Helvig (død o. 1374) var kong Valdemar Atterdags (10,19) dronning; de blev viet på Sønderborg Slot i 1340. Om dronning Helvig på Søborg Slot fortæller J.G. Burman Becker i *Efterretninger om de gamle Borge* (17,19) bd. 1, s. 134: »Kong Waldemar opholdt sig ofte paa Søborg, og man fortæller at han der blev heftig forelsket i et Fruentimmer, der tilstod ham en Sammenkomst, hvoraf Dronning Hedvig, der ofte behandledes med Kulde, benyttede sig til om Aftenen at iføre sig hiin Dames Klæder og indfinde sig paa det aftalte Sted. Margaretha, siden saa navnkundig som Nordens Regentinde, fødtes paa Søborg. Siden blev Kongen forbittret paa sin Dronning, som Aarsag i Frue Toves Død og for hendes Yndest for Folquar Langmandsen, hvorfor Hedvig bragtes paa Søborg, hvor hun døde og blev begravet paa Byens Kirkegaard.« Senere tider har påvist, at kærlighedsforholdet til Tove el. Tovelille med urette er henført til Valdemar Atterdag i stedet for til Valdemar den Store, og at dronning Helvig i sine senere år indtrådte som lægsøster i Esrom Kloster. Sagnet vil vide, at hun blev begravet på

Søborg kirkegård, men det er senere dokumenteret, at hun døde i Esrom Kloster og blev begravet foran et alter i koret i klosterkirken, hvor munkene fra 1374 holdt sjælemesse for hende. I 1377 fik dronning Margrethe pavelig tilladelse til at flytte sin mors lig til Sorø Klosterkirke, men planen blev aldrig udført (derimod lod hun med samme tilladelse sin fars lig føre fra Vordingborg til Sorø). I sin Danmarkshistorie fra 1601 fortæller Arild Huitfeldt imidlertid, at dronning Helvig blev begravet på Søborg kirkegård, hvor der i lang tid lå et træ så stort som en ligsten, hvori der var udhugget en dronning med krone; det er således muligt, at Helvigs lig senere er blevet ført fra Esrom Klosterkirke til Søborg kirkegård, hvornår vides dog ikke, måske efter reformationens indførelse i 1536.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 29

◀ **Gilleleie** : 7,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 32

◀ **Gavleforsamlinger** : Gilleleje havde tre 'gavle', dvs. samlingsteder for byens folk; på hjørnet af nuværende Store Strandstræde lå »Hovedgavlen«, hvor drøftelse af fiskerlejets fælles interesser fandt sted, efter at mødet forud var bekendtgjort af oldermanden ved tudning i byhornet.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 34

◀ **efter enhver Fangst ... »et Maaltid« ... giver sin Skilling** : Efter en tur på havet samledes bådens mandskab (7-8 mand) i skipperens hjem til et måltid, hvor der blev drukket snaps og punch, for at fejre fangsten. 'Hoppegildet', som festen også kaldtes, kulminerede ud på aftenen i en hoppedans rundt om bordet til sang. At enhver skulle have bidraget med en skilling (17,36) til denne fest, har ikke kunnet verificeres. Der er formentlig tale om en sammenblanding med »skipperens julegilde«, også kaldet »selskabet«, hvori bådens mandskab deltog med familie. Gildet begyndte med kaffebord og snaps midt på eftermiddagen, efter kortspil satte man sig ved 17-tiden til det kolde bord med øl og snaps, og hen på aftenen blev der drukket punch. Hele mandskabet bidrog økonomisk til gildet; fra mortensdag (11. nov.) lagde de hver nogle skilling i en indsamlingsbøsse efter hvert afsluttet bådregnskab.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 34

◀ **Skilling** : møntenhed, især i tidsrummet 1813-75, hvor der gik 16 skilling på en mark og 6 mark på en rigsbankdaler. Ved møntreformen i 1875 blev rigsbankdaleren afløst af kronen og skillingen af ører (1 daler = 2 kroner og 1 skilling = 2 ører). I 1840 kostede et pund rugbrød 2-4 skilling.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 36

◀ **alle forbundne ... een stor Familie** : Gillelejerne var kendt for at udskille sig fra fiskerne og bønderne i omegnen, til hvem de havde et ofte fjendtligt forhold, og for at værne om deres egne gamle traditioner. Forsøget på at hindre fremmed sæd og skik i at vinde indpas medførte en høj grad af indgiftethed mellem familierne.

I trykt udgave: Bind 17 side 17 linje 36

◀ **Hesseløen**: lille, stenet ø i Kattegat ca. 13 sømil N for indløbet til Issefjord.

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 1

◀ **Gilbjerget** : 13,35.

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 3

◀ **Jens Andersen i Fjellenstrup** : I folketællingslisten for 1834 (Rigsarkivet) er Jens Andersen i Fjellenstrup anført som gårdmand, 64 år gammel, gift med Karen Andersdatter. If. Gilleleje sogns kirkebog for døde mænd afgik Jens Andersen ved døden den 15. april 1838 som aftægtsmand. Fjellenstrup el. Fjellingstrup er en landsby i Søborg sogn S for Gilleleje (se kort 4, D1).

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 6

◀ **Saxo, Snorre ... det oldnordiske Selskab** : sigter til *Danmarks Krønike af Saxo Grammaticus*, fordansket af N.F.S. Grundtvig, bd. 1-3, Kbh. 1818-22; *Norges Konge-Krønike af Snorro Sturlesøn*, fordansket af N.F.S. Grundtvig, bd. 1-3, Kbh. 1818-22; og *Oldnordiske Sagaer udgivne i Oversættelse af det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab* bd. 1-12, overs. af C.C. Rafn, Kbh. 1826-37 (i 1835 var der udkommet 9 bd.), ktl. 1996-2007.

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 8

◀ **Præsten** : H.C. Lyngbye (16,30).

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 9

◀ **De ... Deres Ophold i Brasilien** : Adressaten er formentlig Peter Wilhelm Lund (1801-80), naturforsker, palæontolog, bror til SKs svogre J.C. Lund og H.F. Lund. Opholdt sig i Brasilien fra 1825 til 1829, hvor han foretog meteorologiske, biologiske og zoologiske feltstudier. Var sommeren 1829 i København; efter en længere rejse til naturvidenskabelige centre i Europa vendte han tilbage og tilbragte sommeren 1831 i København. Rejste i 1833 atter til Brasilien, hvorfra han aldrig vendte tilbage; døde i Lagoa Santa. Blev doktor ved universitetet i Kiel i 1829 og medlem af Videnskabernes Selskab i 1831. Under sit andet ophold i Brasilien koncentrerede han især sin udforskning om udgravning af kalkstenshuler for at finde knoglerester af uddøde dyr; sine epokegørende resultater, der vakte international opsigt, offentliggjorde han i Videnskabernes Selskabs skrifter, de fleste under fællestitlen *Blik paa Brasiliens Dyreverden før sidste Jordomvæltning* (1837-46). Sin omfattende og enestående samling af knoglerester, herunder af store uddøde pattedyr, skænkede han i 1845 til Det kgl. naturhistoriske Museum i København; hans samling af brasilianske planter, 12.000 herbarieeksemplarer, findes på Botanisk Museum i København.

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 17

◀ **virke sympathetisk** : fremkalde samstemte følelser.

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 23

◀ **Nereum** : alm. betegnelse i forrige årh. for nerium, en sydeuropæisk, stedsegrøn busk el. lavstammet træ med hvide, gullige el. røde blomster; hører til singrønfamilien; arten nerium oleander med store lyserøde blomster anvendes ofte som stueplante. Når en stilk knækkes af en nerieplante, udskilles en dråbe giftig mælkesaft ved enden af stilken.

I trykt udgave: Bind 17 side 18 linje 33

◀ **categoryske Imperativ** : Udtrykket 'kategorisk imperativ' bruges af den ty. filosof Immanuel Kant (41,31) som betegnelse for et ubetinget (absolut) moralprincip, der bør bestemme motiverne til menneskelig handlen, formuleret i hans *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Riga 1785.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 6

◀ **hvad egenlig denne Hegelske Dialectik vil sige** : her dialektikken mellem det ydre og det indre. Hos de få udtrykkes det indre (motiverne) i det ydre (handlingerne) og omvendt; hos de mange bestemmer det ydre (omgivelserne) det indre (motiverne). Specielt er her tale om forholdet imellem omgivelsernes pres og den indre tilskyndelse. **Hegel**: 42,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 9

◀ **i dens enkelte Momenter** : dvs. i gæringsprocessens enkelte faser.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 12

◀ **Faust** : Sagnet om Faust går tilbage til en ty. folkebog fra 1587 (jf. *Den i den gandske Verden bekiendte Ertz - Sort - Kunstner og Troid-Karl Doctor Johan Faust, og Hans med Dievelen oprettede Forbund, Forundringsfulde Levnet og skrækkelige Endeligt*, Kbh. u.å. [før 1823, ty. 1587], ktl. U 35), og det er siden bearbejdet i utallige litterære frembringelser. Siden G.E. Lessings (ufuldendte) version og især fra og med Goethes tragedie (19,25) er Faustskikkelsen blevet indbegrebet af stræben og sandhedssøgen. SK studerede i midten af 1830'erne Faustsagnet og dets udvikling i C.L. Stieglitz' afhandling »Die Sage vom Doctor Faust«, trykt i *Historisches Taschenbuch*, udg. af Fr. v. Raumer, 5. årg., Leipzig 1834, s. 125-210; jf. journalen BB:12.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 21

◀ **en Gudinde for Længselen** : sigter måske til den nordiske gudinde Freja, som ganske vist næppe har denne funktion i norrøne kilder og hos Saxo, men er stærkt karakteriseret ved sin længsel (særlig som attrå, kærlighedssavn) hos Adam Oehlenschläger i *Nordens Guder*, Kbh. 1819, fx i digtet »Ægirs Giestebud«, s. 339 (jf. *Digtværker af Oehlenschläger* bd. 1-10, Kbh. 1835-40; bd. 7, 1837, ktl. 1600, s. 348), og i N.F.S. Grundtvig *Nordens Mythologi* (39,29), i afsnittet om »Asynierne«, s. 503f.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 22

◀ **Goethe har ladet Faust omvende sig** : sigter formentlig til slutscenen af 5. akt i Goethes *Faust. Der Tragödie zweyter Teil in fünf Acten* (1831), som efter Faust's død er henlagt til himlen; her går Gretchen, som Faust bedrog i første del, i forbøn for ham, således at han synes at blive frelst. Jf. *Goethe's Werke*.

Vollständige Ausgabe letzter Hand bd. 1-60, Stuttgart og Tübingen 1828-42 (ktl. 1641-1668, bd. 1-55, 1828-33, forkortet *Goethe's Werke*); bd. 41, 1832, s. 333ff. Første del af *Faust. Eine Tragödie* gjorde Goethe færdig i 1808, og i 1828 tilføjede han en kort anden del; begge dele findes i *Goethe's Werke* bd. 12, 1828, som afsluttes med ordene: »(Ist fortzusetzen.)« I sommeren 1831 færdiggjorde Goethe en længere version af anden del i fem akter. Jf. *Faust. Eine Tragödie*, Stuttgart og Tübingen 1834, ktl. 1669, som indeholder første del fra 1808 og anden del fra 1831. – **Goethe**: Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), ty. digter, dramatiker, essayist, jurist, statsmand og naturvidenskabsmand.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 25

◀ **Merimée har ladet Don Juan omvende sig** : sigter til novellen »Les Ames du purgatoire« i *Revue des Deux Mondes* bd. 3, 15. aug. 1834, Paris, s. 377-434, hvori Mérimée lader Don Juan angre og omvende sig. – **Mérimée**: Prosper Mérimée (1803-70), fr. forfatter, især novellist, arkæolog, videnskabsmand og statsmand.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 26

◀ **Faust (...) henvendte sig til Djævelen** : Kernen i sagnet om Faustus er den pagt, som han indgår med Djævelen, Mefistofeles, for at få kundskab og 'oplysning'.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 27

◀ **Iod Mephistopheles ... forborgne Gjemmer** : I Faustsagnet giver Djævleskikkelsen Mefistofeles (som lovet) Faust evnen til at gennemskue det jordiske. Jf. også scenen »Studierzimmer« 2, i Goethes *Faust. Eine Tragödie* (19,25), i *Goethe's Werke* bd. 12, 1828, s. 79-102, hvor Faust overtager Mefistofeles' alt gennemtrængende menneskesyn.

I trykt udgave: Bind 17 side 19 linje 33

◀ **staaer (...) som Hercules ... paa Skilleveien** : talemåde som udtryk for, at man står over for et vanskeligt og afgørende valg. Talemåden har sin baggrund i en fortælling af den gr. sofist Prodikos fra Keos; fortællingen er gået tabt, men frit gengivet af Xenofon i hans erindringer om Sokrates, *Memorabilia*, 2. bog, kap. 1, jf. *Xenophons Sokratiske Merkværdigheder*, overs. af J. Bloch, Kbh. 1792, s. 115-129. Da halvguden Herkules (gr. Herakles, søn af kongedatteren Alkmene og Zeus (lat. Jupiter)) var blevet en ung mand og endnu ikke vidste, om han skulle følge dydens el. lastens vej, gik han ud og satte sig ved en ensom skillevej, bekymret og tvivlrådig. Her mødte han to kvinder, 'dyden' og 'lasten', som begge forsøgte at vinde ham. Herkules valgte dydens vej.

I trykt udgave: Bind 17 side 20 linje 7

◀ **subordinerede** : underordnede (modsat koordinerede, sideordnet forbundne).

I trykt udgave: Bind 17 side 20 linje 12

◀ **fornemlig** : fornemmelig, især, først og fremmest.

I trykt udgave: Bind 17 side 20 linje 24

◀ **den rige Bonde ... »Imorgen vil jeg kræve Dit Liv«** : sigter til Jesu lignelse om den rige bonde, Luk 12,16-21. Da den rige bonde havde fået en stor høst og ikke havde plads til den, beluttede han at rive sine gamle lader ned og bygge nye, der var større, for så kunne han have et stort forråd liggende til mange år, slå sig til ro, spise, drikke og være glad. Men Gud sagde til ham: »Din tåbe, i nat kræves dit liv af dig. Hvem skal så have alt det, du har samlet?« v. 20.

I trykt udgave: Bind 17 side 20 linje 30

◀ **hiint archimediske Punct** : 15,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 20 linje 40

◀ **Ørsted** : Hans Christian Ørsted (1777-1851), fysiker, fra 1806 ekstraordinær og fra 1817 ordinær professor i fysik ved Københavns Universitet, hvis rektor han var i tre perioder, første gang 1825-26.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 5

◀ **Klangfigur** : symmetrisk mønster, der dannes i tørt sand e.l. strøet på en vandret glas- el. metalplade, når kanten stryges med en violinbue og sættes i svingninger. Fænomenet blev opdaget i 1787 af den ty. fysiker E.F.F. Chladni og studeret af bl.a. Ørsted, der i 1807 påviste, at en ren tone frembringer en hyperbel i sandet. I 1808 fik Ørsted Videnskabernes Selskabs sølvmedalje for afhandlingen »Forsøg over Klangfigurerne«, udg. i *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter for Aar 1807 og 1808*, bd. 5,

Kbh. 1810, s. 31-64.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 6

◀ **Schouw ... et Studium for en Maler ... giver alle Dyrene Navne** : Joachim Frederik Schouw (1789-1852), botaniker, fra 1821 ekstraordinær og fra 1845 ordinær professor i botanik ved Københavns Universitet. – **Studium**: model; sigter formentlig til Schouws botaniske hovedværk *Grundtræk til en almindelig Plantegeographie*, Kbh. 1822, hvori han giver sine plantegeografiske riger navne. – **Adam ... giver alle Dyrene Navne**: hentyder til 1 Mos 2,18-19, hvor det fortælles, at Gud dannede alle vilde dyr og fugle af jord og førte dem til Adam, og det, Adam kaldte dem, blev deres navne.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 7

◀ **Horneman ... fortrolig med enhver Plante ... en Patriarch** : Jens Wilken Hornemann (1770-1841), botaniker, fra 1801 lektor ved Botanisk Have, fra 1804 udgiver af *Flora Danica*, fra 1808 ekstraordinær og fra 1817 ordinær professor ved Københavns Universitet samt direktør for Botanisk Have. Han udgav bl.a. den grundlæggende håndbog i dansk flora *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære*, Kbh. 1796; en 3. forøget og omarbejdet udgave udkom i 1821.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 9

◀ **Repræsentant ... paa Rigsdagen** : allusion til valg af repræsentanter til de fire rådgivende stænderforsamlinger, givet ved forordning af 15. maj 1834. Til østifternes stænderforsamling i Roskilde, som første gang trådte sammen 1. okt. 1835, var der for Københavns vedkommende blevet valgt 12 repræsentanter i nov. 1834. Desuden havde kongen forbeholdt sig ret til selv at vælge repræsentanter, bl.a. én for Københavns Universitet, og hans valg faldt på ovennævnte J.F. Schouw (21,7); hverken J.W. Hornemann el. H.C. Ørsted blev stænderrepræsentanter, men Ørsted var blandt de kandidater, som professorerne havde opstillet. – **Rigsdagen**: her brugt i alm. betydning om en forsamling af rigets mænd, der forhandler og træffer beslutning om sager vedrørende riget.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 12

◀ **40 Aar i Ørkenen ... forjættede Land** : hentyder til israelitterne, der vandrede 40 år i ørkenen efter udfrielsen af Egypten, inden de kom ind i Det forjættede Land, Israel, jf. 2 Mos 15 - 5 Mos 34.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 17

◀ **hine Naturlyd paa Ceylon** : sigter til det naturfænomen, som den ty. naturfilosof og mystiker G.H. Schubert (52,11) kalder »Teufelsstimme auf Ceilon«. Snart synes det at komme som et lynglimt fra det uhyre fjerne, snart fra det ganske nære, mest minder det om en klagende menneskestemme, der tillige lyder som en rask menuet, hvilket fremkalder rædsel hos dem, der hører det. Jf. *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*, 2. udg., Dresden 1818 [1801], s. 376-378. I *Die Symbolik des Traumes*, 2. udg., Bamberg 1821 [1814], ktl. 776, s. 38, skriver Schubert: »Dasselbe, was wir bei der Sprache des Traumes bemerken, jenen Ton der Ironie, jene eigenthümliche Ideenassociation und den Geist der Weissagung, finden wir denn auch auf ganz vorzügliche Weise, in dem Originale der Traumwelt, in der Natur wieder. In der That, die Natur scheint ganz mit unserm versteckten Poeten einverstanden, und gemeinschaftlich mit ihm über unsere elende Lust und lustiges Elend zu spotten, wenn sie bald aus Gräbern uns anlacht, bald an Hochzeitbetten ihre Trauerklagen hören lasset, und auf diese Weise Klage mit Lust, Fröhlichkeit mit Trauer wunderbar paart, gleich jener Naturstimme, der Luftmusik auf Ceilon, welche im Tone einer tiefklagenden, herzzerschneidenden Stimme, furchtbar lustige Menuetten singt.« (If. en regning hos universitetsboghandler C.A. Reitzel opgjort pr. 31. dec. 1836 (KA, D pk. 8 læg 1) anskaffede SK sig dog først dette værk 22. feb. 1836.) – **Ceylon**: dvs. nuværende Sri Lanka.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 24

◀ **Orthodoxien** : den lutherske el. gammelprotestantiske ortodoksi, en dogmatisk, kirkelig retning, som opstod i begyndelsen af det 17. årh. Ortodoksien var kendetegnet ved en fremhævelse af den opfattelse, at Bibelen er den ufravigelige norm for al kristen lære, og at det er denne rene lære, der sammen med bekendelsskrifterne konstituerer kirken. Ortodoksiens teologer opstillede stadig mere forfinede og spidsfindige teorier om Den hellige Skrifts autoritet og karakter, opbyggede store teologiske systemer og søgte i en stadig voksende beundring for Luther at udarbejde en systematisk fremstilling af hans teologi, bl.a. for at afgrænse den protestantiske lære i forhold til andre konfessioner, især kalvinismen. Ortodoksien var i sit væsen intellektuel, polemisk og intolerant over for andre dogmatiske opfattelser, men også præget af et stærkt åndeligt liv og en glødende optagethed af tilværelsens højeste sandhed. Endnu på SKs tid havde ortodoksien en vis udbredelse, men nu ofte i afsvækket betydning som konservativ tros lære.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 30

◀ **in dubio** : lat. i tvivl, uafklaret.

I trykt udgave: Bind 17 side 21 linje 40

◀ **Rationalismen** : den åndsstrømning inden for teologien, som var fremherskende i oplysningstiden, særlig i perioden fra 1750 til 1800. Rationalismen var kendetegnet ved den opfattelse, at alle religiøse trossætninger skal kunne begrundes fornuftsmæssigt, og ved en afvisning af enhver tro, der overskrider menneskets rationelle fatteevne. De rationalistiske teologer søgte derfor at tolke den kristne åbenbaringslære, de bibelske beretninger og de kirkelige dogmer således, at de ikke kom i modstrid med fornuften og erfaringen. Rationalismen var i sit væsen intellektuel og tolerant, præget som den var dels af en kritisk efterprøvelse af alle de nedarvede værdier, dels af en optimistisk tro på fremgang gennem oplysning og større forståelse. Den rationalistiske teologi og forkyndelse lagde hovedvægten på Gud (Guds væsen og egenskaber og forhold til verden), dyd (religionsudøvelse og livsudfoldelse i etisk fromhed baseret på humane og kristne dyder), udødelighed (sjælens udødelighed modsat det dødelige legeme) samt katekismusundervisning (oplæring i den kristne religions grundsandheder). Endnu på SKs tid var rationalismen ganske udbredt, især hos teologiske lærere og præster, men undertiden i afsvækket betydning som antipietistisk, fornuftsbetonet troslære. Den rationalistiske teologi prægede også *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler*, udarbejdet af Sjællands biskop N.E. Balle i samarbejde med hofprædikant og kgl. konfessionarius C.B. Bastholm (normalt omtalt som *Balles Lærebog*), autoriseret 1791 og i brug indtil 1856 (jf. ktl. 183), såvel som *Evangelisk-kristelig Psalmebog, til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt*, autoriseret 1798 og i brug indtil 1855 (jf. ktl. 195-197).

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 2

◀ **Noahs Ark (...)** hvori ... **Dyr ligge ved Siden af hinanden** : allusion til 1 Mos 6,8-7,9, hvor det fortælles, at Gud befalede Noah at bygge en ark og gå ind i den sammen med sine sønner, sin kone og sine svigerdøtre og desuden bringe med sig ét par af alle slags fugle og af alle slags dyr på jorden, både de rene og de urene, så de alle kunne overleve den ødelæggende vandflod, som Gud ville sende over jorden.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 12

◀ **et af Prof. Heiberg ... anvendt Udtryk** : sigter til J.L. Heibergs artikel »Om Naturhistoriens Studium i Danmark« i *Kjøbenhavns flyvende Post* nr. 143, 1830, hvori der er tale om »Kjøbenhavns-Posten, hvis altomfattende Favn er en sand Noahs-Ark, hvori de rene og urene Dyr broderligen ligge ved Siden af hverandre.« - **Prof. Heiberg**: Johan Ludvig Heiberg (1791-1860), da. digter, tidsskriftudgiver, publicist, litteratur- og teaterkritiker og (fra 1824) hegeliansk filosof, 1822-25 lektor i dansk ved universitetet i Kiel, blev 1829 udnævnt til titulær professor og fungerede 1830-36 som docent i logik, æstetik og da. litteratur ved den nyoprettede, kgl. militære højskole, fra 1829 tillige teaterdigter og fast oversætter ved Det kgl. Teater. Var redaktør af *Kjøbenhavns flyvende Post* 1827, 1828 og 1830 samt af *Kjøbenhavns flyvende Post. Interimsblad* 1834-37.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 13

◀ **vor Borgervæbning i ældre Tid** : sigter til Københavns Borgervæbning, et værn, i hvilket alle våbenføre københavnske mænd havde pligt til at tjene i en periode på 25 år, jf. reglement for Københavns Borgervæbning af 1. juni 1808. Først med dette reglement blev hhv. det borgerlige infanteri og artilleri forenet under navn af 'Kiøbenhavns Borgervæbning', som det ganske vist længe havde heddet i daglig omtale; den almindelige pligt til at tjene i værnet blev indført ved plakat af 11. feb. 1803, da kongen vurderede, at dets tidligere styrke ikke var tilstrækkelig til byens forsvar.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 15

◀ **Potsdammer-Garden** : sigter til det berømte kavaleriregiment, der var livgarde for den preusiske konge Friedrich Wilhelm I (1713-40), og som havde hovedkvarter i Potsdam ved Berlin. Jf. fx *Karl Friedrich Beckers Verdenshistorie, omarbejdet af Johan Gottfried Woltmann*, overs. af J. Riise, bd. 1-12, Kbh. 1822-29, ktl. 1972-1983; bd. 9, 1825, s. 319: »Hans Livregiment i Postdam, senere kaldet Garden, bestod af Kiæmper, der med stor Møie vare samlede fra alle Europas Lande, og af hvilke mange havde kostet over tusinde Daler og daglig kostede ham to Rigsdaler eller i detmindste een Gylden i Løn. Fløimanden, *Homann*, havde en saadan Høide, at *August den Anden* af Polen, der ikke heller hørte til de Smaa, ikke kunde naae ham til Hovedet, naar han rakte sin Arm i Veiret.«

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 16

◀ **Skriften** : dvs. Den hellige Skrift, Bibelen.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 18

◀ **Legion** : egl. en rom. hærafdeling på 4.500-6.000 soldater; her i overført betydning: en stor mængde.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 18

◀ **Cambyses ... hellige Høns og Katte iforveien** : Da Kambyses (persisk konge 529-22) i 527 f.Kr. belejrede den egyptiske grænseby Pelusion, ydede egypterne kraftig modstand med kastemaskiner; men så anbragte den snedige Kambyses foran sin hær eksemplarer af de dyrearter, som for egypterne var hellige, hunde, får, katte og ibisfugle. Det fik egypterne til at indstille beskydningen, og Kambyses kunne indtage Pelusion. Således berettes det af den gr. historiefortæller Polyainos i *Strategemata* 7, 9, fra sidste halvdel af det 2. årh. e.Kr.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 20

◀ **den romerske Consul ... naar de ikke vil æde** : sigter til Publius Claudius Pulcher, som var rom. konsul i 249 f.Kr. og øverstbefalende i den rom. flåde. Da han i slaget ved Drepana under den første puniske krig (264-41 f.Kr.) ville angribe den karthagiske flåde, tog han varsel af de hellige høns; men da de ikke ville gå ud af buret for at æde, hvilket var et ugunstigt varsel, skal han have sagt: »Når de ikke vil æde, skal de drikke«, og ladet dem kaste i havet; han led et stort nederlag. Jf. *Valerius Maximus Facta et dicta memorabilia*, 1. bog, kap. 4, 3, *Valerius Maximus Sammlung merkwürdiger Reden und Thaten*, overs. af Fr. Hoffmann, Stuttgart 1829 (bestående af bd. 1-5, 1828-29, fortløbende pagineret), ktl. 1296, s. 32. Jf. også Svetons Tiberius-biografi, kap. 2, 2, *Caji Svetonii Tranquilli Tolv første Romerske Keiseres Levnetsbeskrivelse*, overs. af J. Baden, bd. 1-2, Kbh. 1802-03, ktl. 1281; bd. 1, s. 202.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 22

◀ **Nonnulla desunt** : lat. der mangler noget; en almindelig filologisk formular, som angiver et teksttab af ukendt omfang. Da udtrykket, som det er overleveret i *EP I-II*, ikke skyldes udgiveren H.P. Barfod, men SK selv, betyder det formentlig, enten at der er gået noget tekst tabt af en foreliggende kladde, som er blevet renskrevet i journalen AA, eller at noget mangler at blive skrevet, videre udviklet. Se tekstreddegørelsen, s. 20.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 26

◀ **theologisk Attestats** : egl. attesteret eksamensbevis; teologisk embedseksamen (efter fundats af 7. maj 1788, kap. 4, § 9-10, og kgl. resolution af 13. dec. 1835).

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 28

◀ **Beværtning ved sluttet Bord** : bespisning af en sluttet, evt. på forhånd bestemt personkreds, fx i pensionat.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 31

◀ **indbrændt** : mærket med brændejern (som kreaturer).

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 35

◀ **Fader** : Michael Pedersen Kierkegaard (1756-1838). Dygtigt købmændskab havde gjort ham til en særdeles velhavende mand, så han i en alder af 40 år havde trukket sig tilbage med en betragtelig formue. I april 1797 havde han giftet sig med Ane Lund; sammen med hende fik han syv børn, hvoraf SK var den yngste. I 1808 havde han købt huset på Nytorv 2 (se *kort 2, B2*); her levede han som rentier til sin død.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 38

◀ **det egenlige Canaan** : dvs. Det forjættede Land, som Gud havde lovet israelitterne (se den følgende kommentar). Kana'an er i GT navnet for Palæstina i den førisraelitiske periode, stort set svarende til det nuværende Israel. Også billedligt om belønning efter udholdte anstrengelser.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 38

◀ **bestiger derhos ligesom Moses ... aldrig kommer derind** : hentyder til beretningen i 5 Mos 34,1-4: »Fra Moabs sletter gik Moses op på Nebobjerget, til Piskas tinde, over for Jeriko, og Herren lod ham se hele landet (...). Og Herren sagde til ham: 'Det er det land, jeg lovede Abraham, Isak og Jakob, da jeg sagde: Jeg giver det til dine efterkommere. Du har fået det at se, men du kommer ikke derover!'« Taborbjerget, der ligger 10 km ØSØ for Nazaret, og som omtales mange gange i GT, er her forvekslet med Nebobjerget. Jf. også 5 Mos 32,48-52. – **derhos**: yderligere; desuden; samtidig.

I trykt udgave: Bind 17 side 22 linje 39

◀ **gribe mig an** : lægge mig i selen.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 1

◀ **den (...)** lærde **Republiques**: dels fast udtryk for samtlige videnskabsmænd på et sted el. område, dels da. betegnelse for ty. 'Gelehrtenrepublik', fr. 'république des lettres', lat. 'republica litteraria'. Ideen om 'den lærde republik' opstod i forbindelse med dannelsen af nationale akademier og lærde selskaber i det 17. årh. som en frigørelse fra den skolastisk-teologiske tradition, men var modsat disse hævet over det nationale og konfessionelle til et tolerant verdenssamfund af lærde ledet af fornuften. I det 19. årh. kom 'den lærde republik' til at repræsentere den encyklopædiske idé om en sammenfatning af alle vidensfelter i åndens verden. Dens opgave bestod i oplysning af offentligheden, og dens medlemmer repræsenterede ånden i det moderne samfund; de lærde indtog samme plads som gejstligheden i middelalderen, mens de uddannede udgjorde det nye lægfolk.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 4

◀ **Strandveien ... i Dyrehaugstiden** : Strandvejen løber langs Øresunds kyst fra Østerport uden for København til Helsingør. Vejen, der fører forbi Jægersborg Dyrehave, var stærkt befærdet af københavnere på fridage om sommeren, især i den periode, hvor Dyrehavsbakken, et marked med boder, gøgl og andre folkelige forlystelser, holdt åben (»Dyrehaugstiden«) – på SKs tid kun fra Skt. Hans dag (24. juni) til Marias besøgsdag (2. juli).

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 5

◀ **Bakken** : Dyrehavsbakken (se foregående kommentar), en bakke i Jægersborg Dyrehave ved Kirsten Piils Kilde.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 9

◀ **Achilles Moder ... hæderlige Død** : Den gr. helt Achilleus' mor, gudinden Thetis, forsøgte at unddrage ham fra deltagelse i krigstogtet til Troja, hvor hun vidste han var forudbestemt til at få en tidlig, ærefuld heltedød. Skønt hun lod ham forklæde som kvinde og skjule på øen Skyros, blev han ved list afsløret af Odysseus. Herefter udstyrede hun ham med rustning og våben; han sluttede sig til den gr. flåde og kæmpede som den tapreste kriger under belejringen af Troja, men blev til sidst dræbt af et pileskud. Jf. *Paul Fr. A. Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*, 2. udg. ved F.G. Klopfer, bd. 1-2, Leipzig og Sorau 1821 [1793], ktl. 1944-1945 (forkortet *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*); bd. 1, s. 18f.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 12

◀ **Johannes ... ved Guddommens Bryst** : hentyder til Joh 21,20: »Men Peder vendte sig, og saae den Discipel følge, som Jesus elskede, som og laae op til hans Bryst i Nadveren« (NT-1819), jf. Joh 13,23.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 19

◀ **Lynceus Blik** : den gr. sagnfigur Lynkeus var berømt for sit skarpe, alt gennemskuende blik.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 22

◀ **en kold Philosophi ... en Præexistents** : sigter formentlig til Fr. Baader *Ueber den Paulinischen Begriff des Versehenseins des Menschen im Namen Jesu vor der Welt Schöpfung*, hefte 1-3, Würzburg 1837, ktl. 409-410 og 413; hefte 3, s. 37 (første fornote), hvor Baader siger, at man kan »von einer Präexistenz der Kinder im Stammvater sprechen, und einsehen, wie dieses unvermittelte Einsseyn durch die Scheidung als vermitteltes sich confirmiren soll, ohne welche Einsicht man auch die Kategorie des Einen, Gesonderten und Einzelnen nicht begreift.« Se også noten hertil s. 80: »Wenn hier von einer Präexistenz aller Menschen oder aller Individuen eines Geschlechts in einer primitiven Einheit gesprochen wird, so meint man so wenig ihr Confundirt-, als ihr Nichteinzelneyn, sondern man will damit nur sagen, daß diese ihre vorzeitliche Existenzweise als eine intelligible die freie Willensthat jedes Einzelnen nicht ausschließt, wenn schon uns nur in der Zeit Denkenden solches nicht begreiflich ist.«

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 27

◀ **Gilleleie** : 7,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 31

◀ **Kjøbenhavnerne Dyrehaugstoure** : 23,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 23 linje 36

◀ **lidende** : passive.

I trykt udgave: Bind 17 side 24 linje 2

◀ **vistnok** : visselig, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 17 side 24 linje 8

◀ **holde Revue over dem** : mønstre dem som ved en hærinspektion.

I trykt udgave: Bind 17 side 24 linje 17

◀ **de Forældres ... til Andres Pleie** : På SKs tid var det ikke ualmindeligt, at fattige forældre og især enlige mødre måtte lade Den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse anbringe deres børn i pleje hos landbofamilier, hvilket dog ikke altid tjente børnenes tarv.

I trykt udgave: Bind 17 side 24 linje 27

◀ **et Erkjendelsens Imperativ ... levende optages i mig** : I et excerpt fra 1834-35 af Fr. Baader (41,29) *Vorlesungen über speculative Dogmatik*, hefte 3, Münster 1833 (jf. ktl. 396, hefte 1, Stuttgart og Tübingen 1828, hefte 2-5, Münster 1830-38), s. 52f., skriver SK: »Erkjendelsens Imp:[erativ] / af et Værendes givne Vanform at udfinde de constitutive Elementers Forkeerthed« (*Pap. I C 33*, i bd. XII, s. 138). I den følgende forelæsning siger Baader: »Gegen diese Annahme einer Indifferenz des Erkannten gegen sein Erkanntsein spricht schon die Erfahrung, indem doch jene Fälle häufig sich bemerklich machen, in welchen das zu Erkennende dem Erkennenden gleichsam entgegen geht, ohne dessen Zuthun sich ihm zu erkennen giebt, und aufgibt, ja aufnöthigt. Weswegen es ein Irrthum ist, falls man mit *Kant* keinen Imperativ des Erkennens zugiebt, und diese aufgegebene Erkenntniß sich nur als subjektives Postulat deutet«, s. 54f.

I trykt udgave: Bind 17 side 24 linje 32

◀ **favnet Skyen istedetfor Juno** : hentyder til sagnet om den mytologiske konge Ixion, der ville forgribe sig på dronningegudinden Juno (gr. Hera) og krænke hende seksuelt. Dette forhindrede hendes mand Jupiter (gr. Zeus) ved at skabe en sky, der lignede hende, så Ixion i stedet favnede skyen, som fødte kentauerne. Jupiter straffede Ixion ved at lade ham binde til et hjul, der uophørligt snurrede rundt. Jf. *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch* (23,12) bd. 2, s. 122f.

I trykt udgave: Bind 17 side 24 linje 36

◀ **dele Livets Med- og Modgang** : hentyder til brudevielsesritualet, hvor præsten spørger hhv. brudgom og brud, om han/hun vil leve med hende/ham »baade i Medgang og Modgang, i hvad Lykke Gud den almægtige vil Eder tilføie«, jf. *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381, s. 256f.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 4

◀ **Jurisprudentsen**: retsvidenskab, jurastudium.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 8

◀ **Tyve-Liv** : sml. »Ideen til en 'Mestertyv'«, som SK udkaster i en optegnelse fra 12. sept. 1834 og laver uddybende tilføjelser til i sept. og dec. samme år samt i jan., feb. og marts 1835 (*Pap. I A 11-18*). Her skitserer han en række kendte tyves liv og karakter som eksempler på en 'Mestertyv'. Jf. også artiklen »Svend Andreas Olsen, en af Kjøbenhavns mærkeligste Tyve af Profession« i *Udvalg af danske og udenlandske Criminalsager og af mærkelige Forhandlinger om saadanne*, udg. af F.M. Lange, bd. 1-6, Kbh. 1836-41, ktl. 926-931; bd. 1, s. 31-58.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 13

◀ **Associations-Aand** : foreningsånd, fællesskabsfølelse. Sml. en optegnelse dateret 15. marts 1835, hvor SK om hhv. 'Mestertyven' og 'den italienske røver' noterer sig »en væsentlig Forskjel deri, at hos den Sidste det sociale Element er det fremherskende. Vi kunne ikke godt tænke os ham uden i Spidsen for en Røverbande« (*Pap. I A 18*). Jf. også artiklen »Samuel Moses og hans Medskyldige, størstedeels Medlemmer af en tydsk Røverbande« i *Udvalg af danske og udenlandske Criminalsager* (se foregående kommentar) bd. 1, s. 59-68.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 14

◀ **mærkelig** : mærkbar; bemærkelsesværdig.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 14

◀ **Acteur** : fr. skuespiller.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 15

◀ **prædominerende** : fremherskende, havende overvægt eller fortrinsstilling.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 23

◀ **Livets Træ** : If. 1 Mos 2,9 lod Gud livets træ vokse frem midt i Edens have, og da han havde jaget Adam og Eva ud af haven efter syndefaldet, satte han keruber til at vogte vejen til livets træ, så de ikke skulle spise af dets frugter og leve evigt, 1 Mos 3,22-24. I visionen om det ny Jerusalem står livets træ midt i byen, det bærer frugt hvert af årets tolv måneder, og dets blade tjener til lægedom for folkeslagene, Åb 22,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 24

◀ **sit venia verbo** : lat. med forlov at sige; undskyld udtrykket.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 27

◀ **Thors Hammer ... hvor man kaster den hen** : If. nordisk mytologi fløj Thors hammer Mjølner tilbage til ejermanden efter hvert knusende kast.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 28

◀ **subjectiv** : således if. H.P. Barfods rettelsesblad i *EP I-II*, s. XXI; i *EP*-teksten står: »subobjectiv« (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 33

◀ **Fichte** : jf. J.G. Fichte *Die Bestimmung des Menschen* (16,5), fx s. 80f.: »Welches ist das Band zwischen dem Subjecte, Mir, und dem Objecte meines Wissens, dem Dinge? Diese Frage findet in Absicht *meiner* nicht statt. Ich habe das Wissen in mir selbst, denn ich bin Intelligenz. Was ich bin, davon *weiß* ich, weil ich es bin, und wovon ich unmittelbar dadurch weiß, daß ich überhaupt nur bin, das bin ich, weil ich unmittelbar davon weiß. Es bedarf hier keines Bandes zwischen Subject und Object; mein eigenes Wesen ist dieses Band. Ich bin Subject und Object: und diese Subject-Objectivität, dieses Zurückkehren des Wissens in sich selbst, ist es, die ich durch den Begriff Ich bezeichne, wenn ich dabei überhaupt etwas Bestimmtes denke.« Og s. 82f.: »Das Subjective erscheint als der leidende und stillhaltende Spiegel des Objectiven; das das letztere schwebt dem ersten vor.«

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 34

◀ **Minerva** : lat. benævnelse svarende til den gr. Pallas Athene, gudinde for bl.a. visdom; hun fødtes ved at springe fuldt bevæbnet ud af sin far Zeus' pande.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 36

◀ **Forglemmigeien**: lat. myosotis, vild urt med blålige blomster, af rubladfamilien; almindeligst er engforglemmigej.

I trykt udgave: Bind 17 side 25 linje 40

◀ **fundet hiin Ædelsteen ... sælge Alt** : hentyder til Jesu lignelse om perlen, Matt 13,45-46: »Himmeriget ligner en købmand, der søgte efter smukke perler; og da han fandt én særlig kostbar perle, gik han hen og solgte alt, hvad han ejede, og købte den.«

I trykt udgave: Bind 17 side 26 linje 7

◀ **Agregater**: aggregat, indbegreb af flere ligartede ting, masse af kundskaber uden videnskabelig sammenhæng (modsat system), sum.

I trykt udgave: Bind 17 side 26 linje 16

◀ **smagt Frugterne af Kundskabens Træ** : allusion til syndefaldsberetningen i 1 Mos 3, hvor det fortælles, at Eva og Adam spiste af frugten på træet til kundskab om godt og ondt, som Gud havde forbudt dem at spise af. Udtrykket »Kundskabens Træ« forekommer i 1 Mos 2,9 (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 26 linje 24

◀ **Dialectik - Disput** : Dialektikken er her den hegelske, hvor det ydre skal indoptages i det indre og således erhverves. Det dialektiske forhold imellem ydre og indre forstås her bogstaveligt som en diskussion (disput, af lat. putare, bringe på det rene, dømme) imellem subjektet og det udenforstående postulat. Når dette accepteres af subjektet, mister det sin postulerende status.

I trykt udgave: Bind 17 side 26 linje 33

◀ **af Ariadne ... dræbe Uhyret** : If. et gr. sagn blev Ariadne, datter af den kretiske kong Minos, forelsket i Theseus, da han kom til Kreta for at dræbe uhyret Minotaurus, som opholdt sig i Labyrinten i Knossos. Ariadne hjalp Theseus ved at give ham en tråd el. et garnnøgle med, så han igen kunne finde ud af Labyrintens gange; han besejrede Minotaurus og befriede de drenge og piger, der var blevet valgt som ofre til uhyret. Herefter flygtede Ariadne sammen med Theseus. Jf. *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch* (23,12) bd. 1, s. 309.

I trykt udgave: Bind 17 side 26 linje 34

◀ **de unge Piger ... offredes til Minotaurus** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 17 side 26 linje 38

◀ **afslægs Præst resignerer med Pension** : Normalt forblev præsterne i embede, indtil de døde, men kunne dog resignere, dvs. frivilligt nedlægge deres embede, og ansøge kongen om afsked med pension. Jf. fx kancelliets cirkulære af 3. aug. 1822, hvori det fastslås, at pension kun kan bevilges – efter anbefaling fra biskop og provst, såfremt vedkommende præst på grund af alderdom el. uhelbredelig sygdom er ude af stand til endog ved hjælp af en personlig kapellan at virke i sin menighed.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 6

◀ **Springlaas** : lås, der springer op ved fjederkraft.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 9

◀ **Søgen og Finden af Himmerigets Rige** : spiller på Matt 7,7-8, hvor Jesus siger: »Bed, så skal der gives jer; søg, så skal I finde (...). For enhver, som beder, får; og den, som søger, finder«. Jf. også Matt 6,33, hvor Jesus siger: »søg først Guds rige og hans retfærdighed, så skal alt det andet gives jer i tilgift.«

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 11

◀ **Centrifugal- og Centripetal-Kræfternes Harmoni** : Hvis en sten slynges rundt i en snor, er den resulterende cirkelbevægelse en følge af en samvirken ('Harmoni') mellem en centrifugalkraft, der trækker stenen bort fra cirkelens centrum (hånden, der svinger) og en centripetalkraft, som trækker stenen imod centret.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 16

◀ **γνώθι σεαυτον** : gr. (gnōthi seautón) kend dig selv! Indskrift på Grækenlands fornemste Apollontempel (orakeltemplet) i Delfi. Ordene er bl.a. blevet tillagt den joniske filosof Thales fra Milet og den spartanske lovgiver Chilon. Jf. 1. bog, kap. 1, 39f., i *Diogen Laërtses filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn, i ti Bøger*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111 (forkortet *Diogen Laërtses filosofiske Historie*); bd. 1, s. 16: »Af ham [Thales] er hiint: 'Kjend dig selv,' hvilket Antisthen i Skriftet om Filosofernes Følgeorden siger at være af Femonoe, men at Chilon har brugt det, som sit eget.« Sætningen blev i øvrigt af Ovid tillagt Pythagoras, og af Plutark Æsop, jf. L. Moréri *Le Grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* bd. 1-6, Basel 1731-32, ktl. 1965-1969; bd. 6, s. 230.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 20

◀ **sidde paa Forundringsstolen** : selskabsleg, hvor en person anbragt på en stol skal gætte, fra hvem af de tilstedeværende forskellige (ofte drillende) udtalelser om personen stammer; udtalelserne, som hviskes til en udpeget deltager, skal dreje sig om, hvad der især vækker forundring ved personen. Udtrykket 'sidde på forundringsstolen' benyttes ofte i betydningen at være på en udsat post, være skydeskive for alles kritik, være udsat for alles blikke.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 27

◀ **en arabisk Fortælling »Morad der Buckelige«** : En (evt. pastiche på) egyptisk fortælling a la dem i *Tusind og én Nat*, som den ikke indgår i. I »Morad den Pukkelryggede« fortæller egypteren Morad, hvordan han som barn finder en ring med ældgamle skrifte tegn, og hvordan disse tegn bliver tydet af en gammel lærd mand som en indskrift, der siger, at alt, hvad han ønsker sig, vil blive opfyldt, men således, at hver opfyldelse også vil påføre ham en ulykke. Den magt, der er knyttet til ringen, adlyder ganske vist ejerens ønsker, men på en sådan måde, at det medfører større og større vanskeligheder, i hvis forløb Morad lemlæstes og til sidst ender som pukkelrygget i en dårekiste; således havner han fx i et fængsel efter at have ønsket sig hen på et sikkert sted, s. 464 i *Bibliothek for Ungdommen* (27,36). Moralen udtales af den gamle lærde mand: »Ak, min Søn! ikke Magten til at tilfredsstille vore Ønsker, men Modet til at undertrykke

dem, grundfæster Lykken«, s. 461.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 31

◀ **Moden Zeitung, »Bilder Magazin« Nr. 40. 1835** : *Allgemeine Moden-Zeitung. Eine Zeitschrift für die gebildete Welt, begleitet von dem Bilder-Magazin in Miniatur*, udg. af A. Diezmann, 37. årg., Leipzig 1835. I det vedlagte *Bilder-Magazin in Miniatur* nr. 40, s. 315 sp. 2 - 320 sp. 2, og nr. 41, s. 322 sp. 2 - 325 sp. 2, findes fortællingen om »Morad der Buckelige«. Da der er tale om et ugeskrift, må nr. 40 og 41 være udkommet i de første to uger af okt. 1835.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 32

◀ **Riises Bibliothek for Ungdommen ... p. 453** : *Bibliothek for Ungdommen*, udg. af Johan Christian Riise, bd. 1-8, Kbh. 1835-38; bd. 4, 1836, s. 453-474. Her lyder kildeangivelsen: »Efter Diezmann« (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 36

◀ **hørt eller læst et Sted om en Mand ... en Castrat** : Kilden har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 27 linje 37

◀ **begynde med en Ikke-Erkjenden (Socrates)** : Sokrates påberåbte sig ingen erkenden uden den, at han intet vidste, hvilket vil sige, at han netop hævdede 'en Ikke-Erkjenden', jf. Platons dialog *Theaitetos*, 150c ff., og *Sokrates' Forsvarstale*, 21d og 23b. – **Socrates**: Sokrates (o. 470-399 f.Kr.) er ved siden af Platon og Aristoteles den berømteste gr. filosof. Han udviklede sin filosofi i dialog med sine samtidige og har intet skriftligt efterladt, men hans karakter og lære er blevet skildret af tre samtidige forfattere, nemlig Aristofanes, Xenofon og Platon.

I trykt udgave: Bind 17 side 28 linje 1

◀ **Gud skabte Verden af Intet** : Siden det 2. årh. har det været en stadig mere udbredt kristen opfattelse af skabelsesberetningen i 1 Mos 1, at Gud skabte alt af intet (42,8). Jf. i øvrigt 2 Makk 7,28: »Jeg beder dig, mit Barn! at naar du seer op til Himmelen og Jorden, og seer alle de Ting, som ere udi dem, at du skal vide, at Gud haver gjort dem af Intet, og at den menneskelige Slægt blev saaledes til« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 28 linje 1

◀ **fornemlig** : især; først og fremmest.

I trykt udgave: Bind 17 side 28 linje 2

◀ **støder ham lig Sisyphus ned fra Klippens Spidse** : sigter til den gr. sagnskikkelse Sisyfos, som straffedes i dødsriget ved atter og atter at skulle rulle en sten op på en bjergtop, da den hver gang straks rullede ned igen. Jf. Homers *Odysee*, 11. sang, v. 592-600.

I trykt udgave: Bind 17 side 28 linje 15

◀ **den Brystsvage ... naar det er allerværst** : En brystsvag er en person med svage lunger, her formentlig en tuberkuloseramt. Fra ældre tid kendes talrige beretninger fra sanatorier og andre steder om tuberkulose, der har kunnet fortælle, hvorledes de af uforklarlige årsager i perioder, ofte når de fysisk set havde det dårligt, kunne gribes af en indbildsk sindstilstand, hvor de totalt negligerede deres alvorlige lidelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 28 linje 20

◀ **Af Børn ... skal man høre Sandheden** : variation af et ordsprog, som optræder i flere versioner, fx »Børn, Narre og Drukne sige Sandheden; thi de Forstandige ville ikke«, optegnet i Peder Syv *Aldmindelige Danske Ordsproge* bd. 1-2, Kbh. 1682-88; bd. 1, s. 373; »Sandhed skal man høre af Børn og drukne [el. gale] Folk«, optegnet i Matthias Moths (ca. 1647-1719) håndskrevne ordbog på Det Kgl. Bibliotek (jf. nr. 3003 i C. Molbech *Danske Ordsprog, Tankesprog og Riimsprog*, Kbh. 1850, ktl. 1573, s. 190); og »Af Børn og drukne Folk skal man have Sandhed at vide«, anført i *Dansk Ordbog*, udg. af Videnskabernes Selskab, bd. 6, Kbh. 1848, s. 125 (under artiklen 'Sandhed'). Jf. nr. 8330 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (30,5) bd. 2, s. 218, hvor de fleste former er opført.

I trykt udgave: Bind 17 side 28 linje 31

◀ **Es ist ... den ganzen Tag hinschleppen will ... p. 107** : Citat fra kap. 7 i første del af romanen »Heinrich von Ofterdingen« af den ty. filosof og romantiske digter Novalis, pseudonym for Friedrich v.

Hardenberg (1772-1801), jf. *Novalis Schriften*, udg. af L. Tieck og Fr. Schlegel, 4. forøgede udg., bd. 1-2, Berlin 1826 [1802], ktl. 1776; bd. 1, s. 107. I kap. 7 fremfører Novalis sin poetik i en lang fiktiv samtale. I modsætningsforholdet mellem praktisk dygtighed («Geschicklichkeit») og inspiratorisk helhedsfølelse («überfließende Gefühl einer unbegreiflichen Herrlichkeit») beskrives følelsen som morgendrømme, hvilke digteren skal frigøre sig fra; poesien er netop en 'streng kunst'. I 'Morgentraümen' er umlauttegnet fejlagtigt placeret over u, og i komparativet »drückendere« mangler det sidste 'e'. (lf. regning hos C.A. Reitzel opgjort pr. 31. dec. 1836 (KA, D pk. 8 læg 1) anskaffede SK sig først *Novalis Schriften* 22. feb. 1836.)

I trykt udgave: Bind 17 side 28 linje 36

◀ **i en Tid ... ved vore Lovtaler ... med dens Ophavsmand** : Der sigtes måske til den gr. forfatter og historieskriver Flavius Arrian(us) fra første halvdel af det 1. årh. e.Kr. Han nedskrev Epiktets samtaler i koinegr., skrev en Alexanderbiografi på xenofontisk attisk og forfattede et skrift om Indien i herodotisk stil. Om Arrian skriver F.C. Petersen i sin *Haandbog i den græske Litteraturhistorie*, Kbh. 1830, ktl. 1037, s. 297: »Han udmærker sig ved Sandhedskierlighed og Klarhed. Han efterlignede Xenophon, ikke uden Held, endskiøndt ikke uden Indflydelse af sin Tid.«

I trykt udgave: Bind 17 side 29 linje 1

◀ **den første Priis ... at have en egen Stil** : Forestillingen om, at stilen især er et udtryk for den skrivendes individualitet, er gammelkendt; den fornyedes i det 18. årh., jf. den fr. naturforsker G.L. de Buffons berømte ord i hans akademitale i 1753: »Le style est l'homme même« (»Stilen er mennesket selv«). Jf. også kap. 13, »Ueber den Stil oder die Darstellung«, i Jean Paul (pseudonym for Johann Paul Friedrich Richter) *Vorschule der Ästhetik*, 2. udg., bd. 1-3, Stuttgart og Tübingen 1813 [1804], ktl. 1381-1383, romantikkens æstetiske hovedværk, især § 76, hvor Jean Paul indledningsvis skriver: »Der Stil ist der Mensch selber, sagt Buffon mit Recht. Wie jedes Volk sich in seiner Sprache, so malt jeder Autor sich in seinem Stile; die geheimste Eigenthümlichkeit mit ihren seinen Erhebungen und Vertiefungen formt sich im Stile, diesem zweiten biegsamen Leibe des Geistes, lebend ab«, bd. 2, s. 601.

I trykt udgave: Bind 17 side 29 linje 4

◀ **leve af de Smuler, der falde fra Andres Bord** : spiller på beretningen om Jesus og den kana'anæiske kvinde, Matt 15,21-28. Da kvinden kaster sig ned for Jesus og beder ham helbrede sin datter, der plages af en ond ånd, siger Jesus: »Det er ikke rigtigt at tage børnenes brød og give det til de små hunde.« Hertil svarer kvinden: »Jo, Herre, for de små hunde æder da af de smuler, som falder fra deres herres bord.«

I trykt udgave: Bind 17 side 29 linje 7

◀ **dyrket den ubekjendte Guddom** : spiller på Paulus' tale til athenerne på Areopagos, hvor han siger: »der jeg gik omkring og betragtede Eders Helligdomme, fandt jeg og et Alter, paa hvilket var skrevet: For en ukiendt Gud. Denne nu, som I ukiendt dyrke, denne forkynder jeg Eder«, ApG 17,23 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 29 linje 12

◀ **ikkun** : kun.

I trykt udgave: Bind 17 side 29 linje 20

◀ **Misvisninger paa mit Livs Compas** : allusion til den magnetiske kompasnål, hvis retning mod nord næsten overalt er noget misvisende. Denne misvisning skyldes, at afstanden mellem den magnetiske og den geografiske nordpol ændrer sig uregelmæssigt, eftersom de magnetiske poler flytter sig pga. bevægelser i jordkernen. Kun på en enkelt nord-sydgående linie (agonen) er misvisningen nul. Agonen befinder sig geografisk i Atlanterhavet, men også denne linie flytter sig med jordens magnetiske felter.

I trykt udgave: Bind 17 side 29 linje 32

◀ **bygge de nu en Bro under Themsen** : sigter til den første tunnel under Themsen; udgravningerne blev påbegyndt i 1825, men først i 1843 kunne forbindelsen tages i brug af den offentlige trafik. For udførelsen, som dengang var en teknisk bedrift, stod den fr.-eng. ingeniør M.I. Brunel.

I trykt udgave: Bind 17 side 29 linje 37

◀ **ikke strax høste, hvor man har saaet** : spiller måske på ordsproget 'Man må så, før man kan høste', optegnet som nr. 8227 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; bd. 2, s. 205.

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 5

◀ **hiin Philosophs Methode ... tie i tre Aar** : sigter til den praksis, der tillægges den gr. filosof og matematiker Pythagoras (o. 570-497 f.Kr.), at aspiranter til medlemskab af hans sekt skulle tie i fem år.

Dette berettes af den nyplatoniske filosof Iamblichos (4. årh.) i *De vita Pythagorica*, kap. 17, 72. Jf. også 8. bog, kap. 1, 10, i *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (27,20) bd. 1, s. 368: »For at prøves, vare de i fem Aar tause, blot opmærksomme Tilhørere af hans filosofiske Lærdomme, og saae ikke Pythagor«.

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 6

◀ **Gud lader sin Sol ... over Retfærdige og Uretfærdige** : jf. Matt 5,45 (NT-1819), hvor rækkefølgen dog er 'onde og gode'.

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 11

◀ **Saa være da Loddet kastet ... Rubicon** : hentyder til det bevingede ord (»Jacta est alea«) om en stor beslutning, som Cæsar skal have udtalt, da han år 49 f.Kr. fra sin militærregion nord for floden Rubicon overskred denne og marcherede mod Rom, hvormed han indledte den anden rom. borgerkrig, som førte til hans eneherre-dømme. Jf. Cæsar-biografien, kap. 32, i *Caji Svetonii Tranquilli Tolv første Romerske Keiseres Levnetsbeskrivelse* (22,22) bd. 1, s. 31, hvor Cæsar siger: »Lader os gaae, (...). Tæringen er kastet«.

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 13

◀ **Hængesæk** : hængedynd, mose(hul).

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 17

◀ **ikke som Loths Hustru at see sig tilbage** : hentyder til beretningen om Lots hustru, der blev til en saltstøtte, da hun brød englenes forbud og så sig tilbage under flugten fra Sodoma og Gomorras ødelæggelse, 1 Mos 19,26.

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 20

◀ **som Moralisterne ... mene** : jf. den 15. forelæsning i 1. hefte af Fr. Baaders *Vorlesungen über speculative Dogmatik* (41,29), hefte 1, s. 96: »Die Religion lehrt, wie die Wurzel des bösen Baumes in ihm zu tilgen, und eine gute ihm einzuerzeugen ist, und alle Werke, die sie fodert, haben nur diesen Zweck, wogegen die irreligiösen Moralisten von dem nichtguten Baume fodern, daß er sofort als solcher gute Früchte bringe. Es ist aber in der That sonderbar, wie diese unsre neuern Moralphilosophen auf den Einfall kommen konnten, die Religion durch die Moral (den sogenannten moralischen Imperativ) entbehrlig zu machen, und das moralische Heil des Menschen nicht im Dativ, sondern lediglich im Imperativ des Gewissens finden zu wollen. Als ob nicht dieser Imperativ, als die Foderung des Gläubigers, eben nur mit der Insolvenz des Schuldners zugleich einträte, diese erweisend aber nicht hebend, so wie im Organismus der Zwang oder die Noth eben nur mit der Impotenz zugleich eintritt.« Der kan fx også være tænkt på J.G. Fichte (16,5), jf. »Zu 'Jacobi an Fichte' (Hamburg 1799)«: »An eine unablässige Selbstprüfung unseres Wesens in's Allgemeine hinein, und an Vorbereitungen zu einer Generalbeichte zu gehen, müssiger Weise, als ob die Welt nicht voll wäre anderer Aufgaben und Thaten, ist sehr unweise. (...) Lasset uns selig sein in der einfachen Treue gegen das Göttliche in uns, demselben folgen, wie es uns zieht, und weder durch eigene Werkherligkeit, noch durch Selbstzerknirschung uns Allerlei ankünsteln, das nicht aus ihm ist«, *Johann Gottlieb Fichte's nachgelassene Werke*, udg. af I.H. Fichte, bd. 1-3, Bonn 1834-35 (en del af ktl. 489-99); bd. 3, s. 394.

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 23

◀ **den scolastiske Sætning ... falsk i Theologien** : jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1-11, Leipzig 1798-1819, ktl. 815-826; bd. 8,2, 1811, s. 456ff., hvor der redegøres for striden mellem det teologiske og det filosofiske fakultet ved universitetet i Paris om forholdet med teologi og den aristoteliske filosofi og for den koalition, der blev opnået: »Denn sie sahen wohl ein, daß es ein großer Unterschied sey zwischen Wahrheiten, die auf Grundsätzen beruhen, und zwischen Wahrheiten, die blos auf Autorität sich stützen, und da beide nicht immer mit einander übereinstimmten, und sie die einen nicht verläugnen wollten, die andern nicht umstoßen konnten, so halfen sie sich in dem Gedränge damit, daß Manches in der Philosophie wahr und in der Theologie falsch seyn könne, und es also eine doppelte Wahrheit gebe«, s. 460. Denne teori om den dobbelte sandhed blev af de konservative teologer tilskrevet Averroës (12. årh.) og hans tilhængere, averroisterne, og blandt dem især Siger af Brabant og Boëtius af Dacia (13. årh.), som var de ledende tænkere ved Paris' filosofiske fakultet. Teorien blev forkastet i prologen til den kætterfordømmelse af den radikale aristotelisme, som Paris' biskop Stefan II (Étienne Tempier) udstedte i 1277 (i 219 teser), men fik dog stor succes i skolastikkens sidste periode. Jf. *Geschichte der Philosophie* bd. 9, 1814, s. 298, hvor det om den ital. munk og filosof Thomas (el. Tommaso) Campanella (død 1639) hedder: »Er hat unstreitig Recht, wenn er behauptet, es sey eine durchaus falsche Behauptung, daß, was in der Philosophie wahr ist, es darum nicht in der Theologie sey, als wenn eine zweifache widerstreitende Wahrheit denkbar wäre; er hat auch das Wesen und Unwesen der Scholastik mit scharfen Blicken durchschaut«. SK kan også have kendt påstanden fra A. Günther *Der letzte Symboliker*. (...) in *Briefen*, Wien 1834, ktl. 521, s. 315, hvor der erindres om »die scholastische Behauptung von einer doppelten Wahrheit«, if. hvilken: »Etwas philosophisch wahr und zugleich theologisch falsch, und vice versa theologisch wahr und philosophisch falsch seyn konnte«. -

scolastiske: vedrørende skolastikken, dvs. den katolske teologi, der i den senere middelalder søgte at gennemtænke kirkefædrenes lære med inddragelse af den aristoteliske filosofi for at skabe enhed i den katolske kirkes lære.

I trykt udgave: Bind 17 side 30 linje 36

◀ **Forestillingen om Forløsningstrang** : sigter til en central tanke hos Schleiermacher (41,6), især fremsat i § 11 og § 22 i *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt* bd. 1-2 (forkortet *Der christliche Glaube*. Første udg. udkom i Berlin 1821-22, men større indflydelse fik dog 2. omarbejdede udg. fra 1830, som SK angiveligt benyttede under sine studier af Schleiermacher i 1834-35 (31,14 og 31,20). SK ejede 3. udg., Berlin 1835-36, ktl. 258, der er uændret i forhold til 2. udg.; her i kommentarerne til journalen AA benyttes som hovedregel 3. udg.). I et excerpt, formentlig fra 1834, fra § 11, 4 (bd. 1, s. 73), skriver SK: »Men bestaaer i Samfundet [dvs. det kristelige samfund] en betydelig Forskjel i den fri Udvikling af Gudsbevidstheden, saa ere Nogle, hos hvilke den er bunden, mere trængende til Forløsning; og Andre, i hvilke den er høiere, mere skikkede til F.[orløsning], og saaledes følger ved de Sidstes Indvirkning paa de Første en Nærmelse til Forløsning, kun ikke videre end til Forskjellen mel. begge er hævet, blot derved at Samfundet bestaaer« (*Pap. I C 21*, i bd. XII, s. 128). Og i et excerpt fra § 22, 2 (bd. 1, s. 125), skriver SK: »Naar Msk. [menneskene] skal forløses; maa de *trænge til* den; og virkelig *kunne modtage* den« (*Pap. I C 23*, i bd. XII, s. 129). I § 22, 2, taler Schleiermacher om »die Erlösungsbedürftigkeit der menschlichen Natur«, bd. 1, s. 125. Jf. også § 71: »Die Erbsünd eist aber zugleich so sehr die eigene Schuld eines Jeden, der daran Theil hat, daß sie am besten als die Gesamtthat und Gesamtschuld des menschlichen Geschlechtes vorgestellt wird, und daß ihre Anerkennung zugleich die der allgemeinen Erlösungsbedürftigkeit ist«, bd. 1, s. 381ff.

I trykt udgave: Bind 17 side 31 linje 13

◀ **først føles og derpaa erkjendes** : jf. § 8, »Die Frömmigkeit an sich ist weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Neigung und Bestimmtheit des Gefühls«, i Schleiermachers *Der christliche Glaube*, 1. udg., bd. 1, 1821, hvor det i en indledende anmærkning hedder: »In den Worten *an sich* liegt schon dieses, daß wol aus der Frömmigkeit ein Wissen oder Thun hervorgehen könne als Aeußerung oder Wirkung derselben. An beiden kann sie dann erkannt werden, ist aber selbst keines von beiden in ihrem Anfang und eigentlichen Wesen«, s. 26. Denne anmærkning findes ikke i 2. og følgende udg. (se foregående kommentar), men SK kan have kendt dens indhold fra H.L. Martensen, hos hvem han gik til privat manuduktion i 1834, hvor Martensen gennemgik Schleiermachers dogmatik, jf. hans *Af mit Levnet* bd. 1, 1882, s. 78.

I trykt udgave: Bind 17 side 31 linje 14

◀ **om nu end Philosophien ... kaste sig herpaa (...) og forsøge ... Forløsningens Nødvendighed** : jf. § 11, 5, i Schleiermachers *Der christliche Glaube* (31,13) bd. 1, s. 76: »Vielleicht läßt sich in einer allgemeinen Religionsphilosophie, auf welche dann, wenn sie gehörig anerkannt wäre, die Apologetik sich würde berufen können, der innere Charakter des Christenthums an und für sich auf eine solche Weise darstellen, daß dadurch dem Christenthum sein besonderes Gebiet in der religiösen Welt sicher gestellt würde. Dazu würde indeß gehören, daß alle Hauptmomente des frommen Bewußtseins systematisirt würden, und aus ihrem Verhältniß gezeigt, welche darunter solche sind, auf die die andern können bezogen und die selbst in allen andern können mitgesetzt sein. Zeigte sich dann, daß dasjenige, welches wir durch den Ausdruck Erlösung bezeichnen, ein solches wird, sobald in eine Region, wo das Gottesbewußtsein gebunden ist, eine es befreiende Thatsache eintritt: so wäre dann das Christenthum als eine eigenthümliche Glaubensform sicher gestellt, und in gewissem Sinne construiert. Indeß würde selbst dieses kein Beweis des Christenthums zu nennen sein, indem auch die Religionsphilosophie keine Nöthigung aufstellen könnte, weder eine bestimmte Thatsache als erlösend anzuerkennen, noch auch einem Moment, das ein centrales sein kann, diese Stellung in dem eigenen Bewußtsein wirklich einzuräumen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 31 linje 15

◀ **en Forløsnings Bevidsthed** : I et excerpt, formentlig fra 1834, fra § 11, 3, i Schleiermachers *Der christliche Glaube* (31,13) bd. 1, s. 72, skriver SK: »Men Relationen til Forløsningen er kun af den Grund i enhver chr.[istelig] Bevidsth.[ed], fordi Stifteren af det chr. Samfund er Forløseren; og Chr:[istus] er kun paa den Maade Stifter af et fromt Selskab, som Lemmerne af samme bliver sig Forløsningen bevidst ved ham« (*Pap. I C 21*, i bd. XII, s. 128).

I trykt udgave: Bind 17 side 31 linje 20

◀ **Substratet** : grundlaget.

I trykt udgave: Bind 17 side 31 linje 23

◀ **qua** : lat. i egenskab af.

I trykt udgave: Bind 17 side 31 linje 31

◀ **leve i Kristus** : Udtrykket stammer fra 2 Tim 3,12, hvor Paulus skriver: »Forfulgt bliver alle, som vil leve et gudfrygtigt liv i Kristus Jesus.«

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 9

◀ **disse Opbyggelsesskrifter** : sigter formentlig til den ty. teolog Johann Arndts opbyggelsesskrift *Vier Bücher vom wahren Christenthum*, der udkom o. 1605-10, og som første gang blev oversat til da. i 1690. *Vier Bücher vom wahren Christenthum*, ofte udvidet med sammendrag af andre af Arndts skrifter til *Sechs Bücher vom wahren Christenthum*, fik en kolossal udbredelse; de indeholder ikke blot Arndts egne opbyggelige betragtninger og 'iagttagelser', men også en stor mængde excerperter fra anden kristelig opbyggelseslitteratur, fx af Thomas a Kempis og Johann Tauler. Arndt var en forløber for pietismen, og han forbandt ortodoks protestantisk bodsfromhed med middelalderlig mystik. SK ejede skriftet i en senere ty. udg., *Sämtliche geistreiche Bücher vom wahren Christenthum*, 2. udg., trykt i Tübingen u.å. [1777], ktl. 276, og i en forkortet da.-no. oversættelse, *Fire Bøger om den sande Christendom*, trykt i Kristiania (Oslo) 1829, ktl. 277.

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 10

◀ **komme fra Djævelen** : Det er en udtalt forestilling i Johann Arndts *Vier Bücher vom wahren Christenthum* (se foregående kommentar), at fristelser, anfægtelser samt onde og tvivlende tanker kommer fra Satan, jf. fx 2. bog, kap. 54.

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 20

◀ **Ulysses ... Sirenerne ... at tilvoxe Ørerne** : På sin farefulde hjemrejse fra Troja undgik Odysseus (lat. Ulysses) at blive indfanget af Sirenernes forlokkende sang, idet han efter et viseligt råd tilstoppede sine sømænds ører med voks og selv bandt sig til masten, så at de sejlede forbi i sikkerhed. Jf. *Odysseen*, 12. sang, v. 37-54 og v. 165-200 (i *Homers Odyssee*, overs. af Chr. Wilster, bd. 1-2, Kbh. 1837; bd. 1, s. 166 og s. 169f.).

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 21

◀ **Hamann 1. D.** : *Hamann's Schriften*, udg. af Fr. Roth og G.A. Wiener, bd. 1-7, Berlin og Leipzig 1821-25, og bd. 8,1-2 (registerbind), Berlin 1842-43, ktl. 536-544; bd. 1. – Johann Georg Hamann (1730-88), ty. lærd og filosofisk forfatter, født og opvokset i Königsberg, hvor den ty. filosof Immanuel Kant (41,31) var den berømteste af hans talrige venner i samtidens litterære og filosofiske verden. Hans allusionsrige og svært tilgængelige skrifter blev en vigtig filosofisk kilde for det 19. årh.s opgør med oplysningstidens ensidige fornuftsideal.

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 27

◀ **Nein ... Wache auf, der Du schläfst** : Citat fra Hamanns brev af 20. juli 1759 til J.G. Lindner. Heri beskriver Hamann den troende og den ikke-troende i sammenligning med en vågen og en sovende, en, der ser, og en, der drømmer, og skriver, at det er forgæves at sige til en sovende og drømmende, at han sover og drømmer, han skal vækkes. SK har fremhævet 'Machtwort' og indsat tankestreg efter 'lassen'.

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 28

◀ **Af S. 406 ... saaledes forholder det sig netop** : sigter til et brev af 3. juli 1759 fra Hamann til J.G. Lindner. Heri citerer Hamann David Humes kritiske udtalelse, at den dag i dag kan intet fornuftigt menneske komme til tro på den kristne religion uden undere, og at selve troen for den troende er et under, som vender op og ned på fornuftens principper. Efter citatet bemærker Hamann: »Hume mag das mit einer höhnischen oder tiefsinnigen Miene gesagt haben; so ist dieß allemal Orthodoxie, und ein Zeugniß der Wahrheit in dem Munde eines Feindes und Verfolgers derselben – Alle seine Zweifel sind Beweise seines Satzes«, *Hamann's Schriften* bd. 1, s. 406. Udtalelsen af den skotske filosof David Hume (1711-76) stammer fra hans *Philosophical Essays Concerning Human Understanding*, London 1748, som Hamann læste med delvis støtte af J.G. Sulzers ty. oversættelse *Philosophische Versuche über die menschliche Erkenntnis*, Hamburg og Leipzig 1755.

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 30

◀ **en Hovedmodsætning: Augustin og Pelagius** : jf. SKs referat af § 38 i professor H.N. Clausens dogmatiske forelæsninger i vintersemestret 1833-34 og sommersemestret 1834: »Idet Pelagius ikke alene nægtede en Forplantelse af Synden; men overhovedet enhver moralsk Indflydelse fra Adams Synd paa den msklige [menneskelige] Natur, ikke alene forfægtede den moralske Frihed; men paastod, at Msk. [mennesket] fødes ligesaa reent og ufordærvet som det oprindeligt er skabt, blev han ved ensidig lver for

den personlige Frihed bragt til at miskjende saavel Individets Forhold til Slægtens Liv, som Msk.[s] Forhold til Gud. Imod ham og hans Tilhængere satte Augustinus den Lære: at alle Msk: havde syndet i og med Adam, og have modtaget som retfærdig Straf en ved Fødselen fordærvet Natur, som alene har Frihed til at gjøre det Onde« (*Pap. I C 19*, i bd. XII, s. 83). Jf. også referatet af § 40, hvor der tales om »den pelagianske Letsindighed og den augustinske Sønderknuselse« (bd. XII, s. 85). – **Augustin:** Aurelius Augustin(us) (354-430), retoriker, filosof og teolog, f. i Nordafrika, siden 383 virksom i Italien, biskop i Hippo fra 395; en af de fire romersk-katolske kirkefædre. Med Augustin blev forestillingen om arvesynd gjort til et dogme, dvs. en forpligtende læresætning, der fastslår, at synden er virksom i kønsakten og derved i ethvert menneskes tilblivelse, og at ethvert menneske, fordi det er født i og med synd, har mistet evnen til at gøre det gode. Da mennesket af synden fastholdes i et afmægtigt slaveri, kan det ikke selv medvirke til sin frelse; den afhænger fuldstændig af Guds forløsende og uforskyldte nåde. Denne nåde opfattede Augustin som en indgydelse af den guddommelige kærlighed, der dels forvandler menneskets timelige begær til kærlighed til Gud, dels nyskaber menneskets vilje til at følge Guds vilje. Fra 411 og til sin død gjorde Augustin alt for at bekæmpe den pelagianske lære. – **Pelagius:** af britisk herkomst, virkede o. 400 som asketisk vækkelsesprædikant i Rom, hvorfra han o. 410 drog til Afrika, men snart derefter til Palæstina, hvor han i 418 forsvandt ud af historien. Pelagius benægtede læren om arvesynden og hævdede viljens frihed til at leve et syndfrit liv efter Guds vilje, og han opfattede synd som en handling og ikke som en tilstand; ethvert menneske fødes lige så godt og ufordærvet som det menneske, Gud oprindeligt skabte. Skønt Pelagius var af den opfattelse, at mennesket selv kan udvirke sin frelse, afviste han dog ikke tanken om Guds nåde; den kommer især mennesket i møde gennem Kristus, som ved sit lysende eksempel opflammer mennesket til at bryde med syndens vanedannende magt og til at efterfølge ham. Pelagius' lære blev fordømt af to nordafrikanske synoder i 416 og 418 på Augustins foranledning og endeligt af synoden i Efesos i 431.

I trykt udgave: Bind 17 side 32 linje 36

◀ **see (...)** under **Øine** : møde uforsagt, uforskræmt.

I trykt udgave: Bind 17 side 33 linje 13

◀ **Don Quixote** : helten i den sp. digter M. de Cervantes Saavedras parodi på en ridderroman af samme navn (I-II, 1605-15). Den fikse idé hos den ludfattige lavadelsmand fra La Mancha er, at han lever i ridderromanernes verden, og at han må udføre romantiske ridderbedrifter i det plat virkelige Spanien.

I trykt udgave: Bind 17 side 33 linje 23

◀ **den Lethed ... den onde Dæmon ... forfølger ham** : En af Don Quixotes kendteste bedrifter er, at han tager en gruppe vindmøller ('Veirmøller') for at være grumme kæmper, som han må angribe (1. bog, kap. 8). Da han får slemme knubs ved at blive slynget bort af en møllevinge, trøster han sig med, at det er en ond trolldmand, der på ny har chikaneret ham og her »har forvandet disse Kiemper til Veir-Møller, for at berøve mig Æren af at overvinde dem«, *Den sindrige Herremands Don Quixote af Mancha Levnet og Bedrifter. Forfattet af Miguel de Cervantes Saavedra*, overs. af Charlotta D. Biehl, bd.1-4, Kbh. 1776-77, ktl. 1937-1940; bd. 1, s. 58f.

I trykt udgave: Bind 17 side 33 linje 24

◀ **Inspirations-Theoriens:** læren om, at ethvert af de bibelske skifter er »indblæst« ('inspireret') af Gud (jf. 2 Tim 3,16), hvorfor Bibelen, Den hellige Skrift, er Guds åbenbarede og ufejlbarlige ord og derfor udgør den højeste autoritet for kirkens tro og lære. Her synes udtrykket dog snarere benyttet om den bibelsk-dogmatiske opfattelse, at Gud vedvarende »indblæser« (el. indgyder) sin ånd, Helligånden, i det af synden fordærvede menneske og således virker nyskabende og tilskyndende på menneskets vilje.

I trykt udgave: Bind 17 side 33 linje 35

◀ **den synergistiske (...)** **Strid** : teologisk strid i det 16. årh. mellem protestantiske teologer om menneskets synergji, dvs. frie 'medvirken', til sin frelse. Martin Luther lærte, at menneskets vilje er bundet af synden, og at dets omvendelse og genfødselse alene udvirkes af Helligånden. Philipp Melanchthon fremsatte i 1535 (i 2. udg. af *Loci theologici*) den opfattelse, at ordet, Helligånden og menneskets vilje samvirker til omvendelse, og i 1543 (i 3. udg. af *Loci*) den anskuelse, at viljen ved Helligåndens nyskabende hjælp kan samtykke i evangeliet, og at omvendelsen kommer i stand, ved at nåden går forud og viljen ledsager. Efter Luthers og Melanchthons død i hhv. 1546 og 1560 blussede den synergistiske strid for alvor op; på den ene front stod især Johann Pfeffinger (superintendent i Leipzig) og Victorin Strigel (professor i Jena) som fortalere for Melanchthons synergisme, på den anden Nicolai v. Amsdorf (Luthers nære ven og medarbejder) og Matthias Flacius (professor i Jena) som forsvarer for Luthers monergisme (jf. SKs referat af § 66 i professor H.N. Clausens dogmatiske forelæsninger (32,36), *Pap. I C 19*, i bd. XII, s. 119f.). Striden søgtes bilagt med *Formula Concordiae* (da. *Konkordieformlen*), det sidste lutherske bekendelsesskrift, som blev forfattet af flere fremtrædende reformationsteologer i 1577 og udgivet i 1580 for at hindre den truende splid om den rette lære inden for den unge lutherske kirke.

I trykt udgave: Bind 17 side 33 linje 36

◀ **den semipelagianske Strid** : teologisk strid i det 5. og 6. årh. om Augustins prædestinationslære, dvs. læren om Guds evige forudbestemmelse af hvert enkelt menneskes frelse el. fortabelse. Semipelagianismen, som især skyldtes munken Johannes Cassianus (død o. 435), hævdede, at Gud tilbød alle mennesker sin frelsende nåde, men at de i kraft af deres frie vilje havde mulighed for at afvise den. Denne lære vandt i den grad tilslutning i Sydgalien, at en synode i 470'erne fordømte Augustins prædestinationslære. Det fremkaldte en så stærk reaktion fra tilhængerne af den augustinske nådelære, især ledet af biskop Cæsarius af Arles (død 543), at en synode i Orange i 529 fordømte semipelagianismen og antog en modificeret augustinsk nådelære. På synoden blev det på den ene side fastslået, at frelsen alene afhænger af Guds nåde på grund af menneskets absolutte syndighed, og på den anden side afvist, at Gud har forudbestemt mennesker til at gøre det onde; og da det samtidig blev understreget, at menneskets vilje er befriet af Guds nåde og med hans bistand kan og skal øve de gerninger, der belønnes med evigt liv, blev der åbnet plads for tanken om menneskets ansvarlige medvirken til sin frelse. Orangesynodens vedtagne opfattelse blev bekræftet af den rom. biskop i 531 og vandt således anerkendelse som den vestlige kirkes officielle nådelære.

I trykt udgave: Bind 17 side 33 linje 36

◀ **kaste Folk Bibelen i Hovedet** : sigter til de luthersk-ortodokse teologer (21,30).

I trykt udgave: Bind 17 side 34 linje 13

◀ **nu senest Troesbekjendelsen** : sigter til N.F.S. Grundtvigs kirkelige anskuelse, som han første gang fremsatte i sit tidsskrift *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H.N. Clausen*, Kbh. 1825. Heri hævder Grundtvig (39,29), at den apostolske trosbekendelse er den kristne kirkes »Grund-Bekiendelse«, som forener alle kristne til alle tider, og at kirken ikke har nogen anden »Fortolknings-Regel, uden den, at Skriften skal forstaaes efter Troes-Bekiendelsen«, s. 29. Jf. også s. 9: »den *Christelige Kirke* (Ecclesia Christiana) er et *Troes-Samfund*, med en *Troes-Bekiendelse*, som den forelægger alle dem, der vil indlemmes i den, indlemmer dem kun ved *Daaben* og *Nadveren* i sig, naar de tilegne sig *Bekiendelsen*, og anseer dem som *Frafaldne*, naar de siden vrage Troen eller vægre sig ved *Bekiendelsen*, erklærer dem for *falske Christne* : *Kiættere*, hvis de, vitterlig afvigende fra *Bekiendelsen*, haarnakked paastaae Ret til ligefuldt at hedde *Christne*.« Og s. 24: »Dette Eiendommelige nu, som den ældste *Christelige Kirke* byggede paa (...). Det, paastaaer jeg, findes i vores, findes overalt, hvor man gjør den apostolske *Troes-Bekiendelse* til det udelukkende Vilkaar for Indlemmelse i *Samfundet*, og tillægger Naade-Midlerne: *Daaben* og *Nadveren*, en til *Troes-Bekiendelsen* svarende, altsaa *saliggjørende Kraft*.«

I trykt udgave: Bind 17 side 34 linje 14

◀ **Rationalisterne** : 22,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 34 linje 16

◀ **ligesom Sophocles ... i fuld Kraft** : jf. Cicero *Cato Maior de senectute* (*Cato Major. Om alderdom*), kap. 7, 22: »Gamle mænd bevarer deres åndskraft, så længe lysten til at holde sig i gang er til stede. Det gælder ikke alene kendte og fremtrædende mænd i det offentlige liv, men også dem, der lever et stille og tilbages trukket liv. Sofokles skrev tragedier endnu i sin høje alderdom. Da hans sønner mente, at han på grund af denne beskæftigelse vanrøgtede sine pengesager, stævnedes de ham for retten og nedlagde påstand om, at han var senil og derfor skulle frakendes retten til selv at administrere sin formue, ganske på samme måde som vi efter gældende ret kan fratage familiefædre, der er dårlige økonomer, retten til at disponere. Da skal den gamle mand have grebet den sidste tragedie, han havde skrevet, og som han endnu arbejdede på – det var *Ødipus i Kolonos* – og være begyndt at læse højt af den for dommerne, mens han spurgte, om de syntes, at dette digterværk var skrevet af en senil. Da Sofokles var færdig med at læse op, blev han frikendt af dommerne.« Dette citat bringes på lat. i G.E. Lessing »*Leben des Sophokles*« (1760), nr. 4 i *Beyträge zur Griechischen Litteratur*, afsnit KK, jf. *Gotthold Ephraim Lessings sämtliche Schriften* bd. 1-30, Berlin 1771-94; bd. 14, 1793, s. 410 (SK benyttede denne udg. i 1830'erne; senere anskaffede han udg. i 32 bd., Berlin 1825-28, ktl. 1747-1762, hvor Cicero-citatet findes i bd. 10, 1826, s. 133f.). Jf. også *M. Tullii Ciceronis opera omnia*, udg. af J.A. Ernesti, 2. udg., bd. 1-6, Halle 1757 [1737-39], ktl. 1224-1229; bd. 4, s. 938f.

I trykt udgave: Bind 17 side 34 linje 18

◀ **Røsten ... Hænderne Esaus** : sigter til Isaks velsignelse af sin yngste søn Jakob. Egentlig var velsignelsen tiltænkt hans ældste søn Esau, men på sin mor Rebekkas foranledning bedrog Jakob sig til at få den; hun iførte ham Esaus festtøj og bandt gedekiddeskind om hans arme og glatte hals, så han blev lodden som sin bror. Da Jakob kom ind til sin gamle, blinde far, og han spurgte, hvem det var, løj Jakob og sagde, at han var Esau. Isak bad ham om at komme nærmere, så han kunne føle på ham, og da han havde følt på ham, sagde han: »Røsten er Jakobs Røst, men Hænderne er Esaus Hænder«, 1 Mos 27,22 (GT-1740). Så fik

Jakob Esaus velsignelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 34 linje 19

◀ **Rationalismen** : 22,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 34 linje 23

◀ **Accomodation** : tillempling (her: efter fornuften).

I trykt udgave: Bind 17 side 34 linje 28

◀ **ansaae deres Guder for Djævelens Værk** : Udsagnet tilskrives Justin (Justinus Martyr, 2. årh.), jf. fx kap. 9 i hans *Apologia* I. SKs kilde har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 5

◀ **deres Dyder for glimrende Laster** : Udsagnet tillægges normalt – men urigtigt – Augustin (32,36). Jf. fx Tennemanns *Geschichte der Philosophie* (30,36) bd. 7, 1809, s. 268, hvor det fortælles om Augustin, at i hans senere år opstod »nicht allein seine eigenthümliche Vorstellung von der Gnade und Gnadenwahl, sondern auch die Behauptung, daß die Tugenden der Heiden nur glänzende Laster seyen, was vor ihm schon Lactantius behauptet hatte.« I en note henvises der til Lactant *Institutiones divinae*, kap. 6, 9, og kap. 5, 10, hvor den samme holdning findes, men ikke selve udtrykket. Om Augustins opfattelse skriver Tennemann videre: »Da nun auch die aufgeklärtesten und am meisten geachteten Heiden diese Beziehung auf Gott [als das höchste Gut] nicht kannten, ihre Handlungen nicht Gott zum Gegenstande und Zweck hatten, so entbehren sie des nothwendigen Charakters einer echten Tugend, und sind nur glänzende Laster, die den Schein der Tugend haben«, s. 268f. Hvorefter der i en note henvises til Augustins *De civitate Dei*, 19. bog, kap. 25, hvor udtrykket dog ikke forekommer. Det er Augustins hovedsynspunkt, at sande dyder kan man kun finde sammen med den sande religion. Kun den, der tager sit udgangspunkt i Gud, er i besiddelse af dyder; efterstræbes dyderne derimod for deres egen skyld og ikke af nogen anden grund, er der ikke tale om dyder, men om laster. Jf. også *Hutterus redivivus oder Dogmatik der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Ein dogmatisches Repertorium für Studierende*, udg. af K.A. Hase, Leipzig 1829, (jf. ktl. 581, der er en 4. udg. fra 1839), § 88, s. 240: »Da die Heiden durch die Erbs.[ünde] gänzl. verdorben sind, daher nicht unpassend von AUGTN. [Augustin] ihre Tugenden glänzende Laster genannt werden (...)«

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 6

◀ **en af deres Coryphæer ... en Klods og Steen før Kristus** : jf. *Konkordieformlen* (33,36), 2. del, »Solida Declaratio«, 2, 20, hvor der refereres fra Luthers kommentar til Sl 90: »in spiritualibus et divinis rebus, quae ad animae salutem spectant, homo est (...) similis trunco et lapidi« (»i åndelige og gudelige forhold, hvad sjælens frelse angår, er mennesket (...) lig en klods og sten«), *Libri symbolici ecclesiae evangelicae sive Concordia*, udg. af K.A. Hase, bd. 1-2, Leipzig 1827; bd. 2, s. 661 (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgischen Konfession 1930*, 11. udg. [ty./lat.], Göttingen 1992, s. 879f.). Her drejer det sig dog ikke om hedningerne, men om de ikke-genfødte.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 6

◀ **begyndte med: Omvender Eder** : hentyder formentlig til Johannes Døber, der if. Matt 3,2 begyndte sin virksomhed med at prædike: »Omvender Eder, thi Himmeriges Rige er kommen nær« (NT-1819); og til Jesus, der if. Mark 1,15 begyndte sin virksomhed med at prædike: »Tiden er fuldkommet og Guds Rige er nær, omvender Eder og troer Evangelium« (NT-1819). Jf. også ApG 2,38 og 8,22.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 9

◀ **deres Evangelium ... Jøderne en Forargelse** : jf. 1 Kor 1,23, hvor Paulus skriver: »vi prædiker Kristus som korsfæstet, en forargelse for jøder og en dårskab for hedninger«.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 10

◀ **Christendommen er en Radicaluur** : jf. en lap, dateret 9. okt. 1835, med følgende optegnelse: »Det gaaer med Christendommen ell. med det at blive Christ.[en] som med enhver Radical-Cour, man udsætter den saa længe som muligt« (*Pap. I A 89*).

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 20

◀ **i den ældste Tid ... det afgjørende Skridt til sidste Øieblik** : hentyder til den oldkirkelige praksis at udskyde dåben til dødslejet; det mest berømte eksempel herpå er kejser Konstantin, der først lod sig døbe kort før sin død i 337 af biskop Euseb af Nikomedia.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 22

◀ **Klimatfeber** : feber fremkaldt af klimatiske (tropiske) forhold, især om malaria, gul feber o.l.; her i overført betydning om anfægtelser.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 26

◀ **hvorom før** : jf. AA:14, s. 32.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 27

◀ **erklære, at Alt er syndigt ... Naturen** : At mennesket er syndigt, jf. Augustin (32,36) og Luther (33,36). At naturen er syndig, jf. Rom 8,19-22, hvor Paulus skriver: »For skabningen venter med længsel på, at Guds børn skal åbenbares. Skabningen blev jo underlagt tomheden, ikke fordi den selv ville, men på grund af ham, der gjorde det, og med det håb, at også skabningen selv vil blive befriet fra trældommen under forgængeligheden og nå til den frihed, som Guds børn får i herligheden. Vi ved, at hele skabningen endnu sukker og vånder sig sammen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 29

◀ **den brede Vei i Modsætning til den trange** : hentyder til Matt 7,13-14, hvor Jesus siger: »Gå ind ad den snævre port; for vid er den port, og bred er den vej, der fører til fortabelsen, og der er mange, der går ind ad den. Hvor snæver er ikke den port, og hvor trang er ikke den vej, der fører til livet, og der er få, som finder den!«

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 30

◀ **5te Act** : dvs. sidste akt.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 32

◀ **Loke ... hans Kone ved hans Side** : Loke, if. nordisk mytologi halvt gud, halvt jætte, straffedes af aserne på den anførte måde, men hans kone Signie el. Sigyn opfangede giftdråberne i et fad; kun når hun skulle tømme fadet, dryppede giften ned på ham. Jf. J.B. Møinichen *Nordiske Folks Overtroe, Guder, Fabler og Helte indtil Frode 7 Tider*, Kbh. 1800, ktl. 1947 (forkortet *Nordiske Folks Overtroe*), s. 300.

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 34

◀ **ikke en Draabe ... hans brændende Tunge** : hentyder til lignelsen om den rige mand og Lazarus, Luk 16,19-31. Da de begge var døde og den rige mand vågnede op i dødsriget, hvor han pintes, så han langt borte Lazarus i Abrahams skød, og han råbte til Abraham: »forbarm dig over mig og send Lazarus, så han kan dyppe spidsen af sin finger i vand og læske min tunge, for jeg pines i disse luer« (v. 24).

I trykt udgave: Bind 17 side 35 linje 37

◀ **den Skuen Gud Ansigt til Ansigt ... en mørk Tale** : hentyder til 1 Kor 13,12, hvor Paulus skriver: »Thi nu see vi ved et Speil, i en mørk Tale, men da skulle vi see Ansigt til Ansigt; nu kiender jeg i stykkeviis, men da skal jeg erkiende, ligesom jeg og er kiendt« (NT-1819). – **mørk Tale**: gåde.

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 4

◀ **Høiskole** : højere læreanstalt, akademi, universitet.

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 17

◀ **videnskabelig Republique** : 23,4.

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 17

◀ **hiin høie uoverstigelige Muur mod - Barbarerne** : Den kinesiske Mur. Den oprindelige mur, bygget som en fæstningmur mod tatarerne, formentlig i det 3. årh. f.Kr., synes at være helt forsvundet; den nuværende mur, bygget til beskyttelse af Kinas nordgrænse, menes at være anlagt i det 14. årh.

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 25

◀ **de facto** : lat. i handling; faktisk.

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 27

◀ **Snøreliv** : korsetlignende beklædning.

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 29

◀ **Vor Journal-Litteratur ... Middagsbelysning** : SKs foredrag holdt 28. nov. 1835 i Studenterforeningen (37,32) i København (jf. *Pap.* I B 2, s. 157-178).

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 38

◀ **Kbhvnspostens Morgenbetragtninger** : dvs. SKs artikel »Kjøbenhavnspostens Morgenbetragtninger i Nr. 43«, signeret med mærket B, i *Kjøbenhavns flyvende Post. Interimsblad* (red. af J.L. Heiberg) nr. 76, 18. feb. 1836, sp. 1-6; jf. *Bl.art.*, s. 3-8 (SV2 XIII, 14-20).

I trykt udgave: Bind 17 side 36 linje 40

◀ **Om Fædrelandets Polemik** : dobbeltartikel af SK, signeret med mærket B, i *Kjøbenhavns flyvende Post. Interimsblad* (red. af J.L. Heiberg) nr. 82, 12. marts 1836, sp. 1-8, og nr. 83, 15. marts 1836, sp. 1-4; jf. *Bl.art.*, s. 9-16 og s. 17-20 (SV2 XIII, 21-29 og 29-32).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 1

◀ **Fædrelandets Forsøg** : dvs. artiklen »Om Flyvepostens Polemik«, usigneret, i *Fædrelandet* nr. 77, 4. marts 1836, sp. 633-647; artiklens forfatter (37,25) tager til genmæle mod en lang række anklager, som *Kjøbenhavns flyvende Post* har rettet mod *Fædrelandet* i adskillige artikler, herunder SKs, sp. 643f. *Fædrelandet* var det yngste af de to førende liberale blade (se følgende kommentar), grundlagt 1834 af professor C.N. David og overlærer J. Hage (37,25).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 1

◀ **den af mig ... nedlagte Paastand** : nemlig at *Kjøbenhavnspostens* artikelserie om trykkefrihedssagen (måske skrevet af Orla Lehmann) på en dels uklar, dels uretfærdig måde havde nedvurderet da. åndsliv i århundredets begyndelse for i stedet at op- og overvurdere lødigheden af den nye politiske (liberal-demokratiske) interesse. SK havde fremført denne påstand i artiklen »Kjøbenhavnspostens Morgenbetragtninger i Nr. 43« (36,40). *Kjøbenhavnsposten* var det ældste af de to førende liberale blade (se foregående kommentar), grundlagt 1827 af A.P. Liunge (38,20). I sine første år var bladet især æstetisk-kulturelt orienteret, i 1830'erne udtalt liberalt politisk.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 2

◀ **Til Hr. Orla Lehmann** : artikel af SK, signeret S. Kierkegaard, i *Kjøbenhavns flyvende Post. Interimsblad* (red. af J.L. Heiberg) nr. 87, 10. april 1836, sp. 1-8; jf. *Bl.art.*, s. 21-31, SV2 XIII, 33-44).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 4

◀ **hiint Foredrag** : 36,38. – Om »den Lykke«, foredraget gjorde, skriver lærer, senere pastor Peter Rørdam (53,28) til sin bror Hans Rørdam i et brev af 23. feb. 1836: »Ogsaa i Studenterforeningen er foregaaet en Forandring; deres Høvding og Leder, Lehmann, er falden, totaliter slagen: 'hjem gik den tappre Peter med Bollen paa sin Bag', og med ham Kjøbenhavns-Posten, som L.[ehmann] i den senere Tid skrev, og Seierherren er den yngre Kierkegaard, som nu skriver i Flyvende Post under Mærket B« (*Søren Kierkegaard truffet. Et liv set af hans samtidige*, udg. af Bruce H. Kirmmse, Kbh. 1996, s. 43).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 8

◀ **Artiklerne** : dvs. de tre polemiske artikler, »Kjøbenhavnspostens Morgenbetragtninger i Nr. 43« (36,40), »Om Fædrelandets Polemik« (37,1) og »Til Hr. Orla Lehmann« (37,4), som SK skrev imod de liberale aviser *Kjøbenhavnsposten* og *Fædrelandet* fra feb. til april 1836 i *Kjøbenhavns flyvende Post. Interimsblad*. De to første var signerede med mærket B, den sidste med: S. Kierkegaard. – Om »den Lykke« artiklerne gjorde, se nedenfor, og jf. det brev af 16. marts 1836, som J.L. Heiberg vedlagde, da han sendte SK »6 Extra-Aftryk« af »Om Fædrelandets Polemik«: »Tak endnu engang for Afhandlingen! Den har fornøjet mig endnu mere ved den nye Gjennemlæsning« (*B&A* bd. 1, s. 39f). Jf. også brev af 17. maj 1836 fra pastor Johan G.V. Hahn til P.C. Kierkegaard: »Din Broder Søren er optraadt, som jeg hører fra flere Sider, med Vid og Kraft i Flyveposten« (*Søren Kierkegaard truffet*, s. 43).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 8

◀ **Statsvennen Nr. 3** : sigter til artiklen »Om Kjøbenhavnspostens anonyme Reformationsvæsen«, usigneret, i tidsskriftet *Statsvennen* nr. 3, 5. marts 1836, s. 9f. *Statsvennen*, som blev udg. og red. af forfatteren, redaktøren og udgiveren J.C. Lange, udkom fra 1835 til 1837 og var politisk konservativ.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 9

◀ **den første Artikel (den i Nr. 76)** : »Kjøbenhavnspostens Morgenbetragtninger i Nr. 43« i *Kjøbenhavns flyvende Post. Interimsblad* nr. 76 (36,40).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 10

◀ **Heiberg** : 22,13. *Kjøbenhavns flyvende Post* blev redigeret og i vid udstrækning skrevet af J.L. Heiberg.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 11

◀ **at han havde skrevet ... at det var ubetaleligt** : *Statsvennen* skrev: »Heiberg har skrevet adskillige vittige Ting, men neppe noget bedre end hin Artikel i den flyvende Post, hvor han taler om de anonyme Reformatorer i Kjøbenhavnsposten«. Senere i artiklen roses polemikeren i *Kjøbenhavns flyvende Post* for »Vittighed og et kosteligt Lune; dersom Rahbek endnu levede iblandt os, vilde han kalde det ubetaleligt«, s. 9. – **gamle Rahbek**: Knud Lyne Rahbek (1760-1830), digter, udgiver, kritiker og litteraturhistoriker.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 11

◀ **P. Møller** : Poul Martin Møller (1794-1838), digter og filosof, fra 1831 professor i filosofi ved Københavns Universitet, hvor han var en af SKs lærere.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 13

◀ **da det var det Bedste ... bleven politisk** : J.L. Heibergs blad, *Kjøbenhavns flyvende Post* (22,13), der i begyndelsen væsentligt havde taget sig af dramaturgiske og æstetiske emner, fik fra o. 1830 og især i den seneste periode 1834-37 med »Interimsblade« et mere politisk præg (i konservativ retning).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 15

◀ **E. Boesen** : Emil Ferdinand Boesen (1812-79), cand.theol. 1834, SKs skolekammerat og nære ven, underviste på v. Westens Skole indtil 1849, holdt hver anden søn- og helligdag gudstjeneste for fysisk handicappede piger mellem 13 og 20 år på J.P. Langgaards orthopædiske institut på Store Tuborg, senere præst og stiftsprovst.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 17

◀ **Kjøbenhavnsposten** : 37,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 18

◀ **efter en lang Tids Forløb udkom ... Humøristiske Intelligentsblade** : *Humøristiske Intelligentsblade* udkom kun i tre numre, alle i 1836; de er upaginerede og bærer ikke udgivelsesdato. De to første numre udkom samtidig, oplyser SK, og det tredje må være kommet umiddelbart efter, jf. SKs regning hos universitetsboghandler C.A. Reitzel opgjort pr. 31. dec. 1836 (KA, D pk. 8 læg. 1), hvor der under 4. maj er anført: »1 Humøristiske Intelligentsblade 1-3« (jf. ktl. U 71). Hvad angår den lange tid, der er forløbet siden midten af marts, skriver *Humøristiske Intelligentsblade* (nr. 1) i en redaktionel note: »Nærværende Meddelelses Publication er ved tilfældige Omstændigheder bleven betydelig forsinket; men Dette kunde saa meget mindre være os en Grund til at tilbageholde den, som Lovtaler over Folk aldrig komme for sildigt, om de endog komme efter deres Død.«

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 19

◀ **Bogtrykker Jørgensen** : Peter Nicolai Jørgensen (1805-50), forfatter, fik i april 1829 privilegium til at nedsætte sig som bogtrykker; havde spillet en drillende-plagierende rolle i forhold til *Kjøbenhavns flyvende Post* ved i 1831 at udgive *Supplement-Blade til Kjøbenhavns flyvende Post*, hvilket medførte en retssag, som *Kjøbenhavns flyvende Post* tabte; udgiver og redaktør af *Humøristiske Intelligentsblade*.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 21

◀ **Forfatteren** : måske den helt unge skribent P.L. Møller (1814-65), som på det tidspunkt stod uden for den af SK formodede personkreds.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 21

◀ **Kjøbenhavnspostens æstetiske Periode** : 37,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 23

◀ **De to første Nummere ... rettede mod mig** : Over de to numre løb en med mærket X signeret artikel: »Et par Ord om den nærværende Journal-Polemik, med specielt Hensyn til et Stykke i 'Flyveposten,' betitlet:

'Om Fædrelandets Polemik.'«

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 23

◀ **Artiklen mod Hage** : dvs. dobbeltartiklen »Om Fædrelandets Polemik« (37,1) rettet mod artiklen »Om Flyvepostens Polemik« i *Fædrelandet* (37,1), hvis forfatter var Johannes Dam Hage (1800-37), teolog, filolog, overlærer, politiker, grundlægger af *Fædrelandet* i 1834 sammen med professor C.N. David, bladets eneredaktør 1835-37.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 25

◀ **mine Artikler** : SKs artikler i *Kjøbenhavns flyvende Post* (37,8).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 27

◀ **Svaret** : AA:21, s. 38-40.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 30

◀ **Studenterforeningen** : stiftet 1820, hjemsted for studenters samvær, læsning – hvortil bl.a. tidsskriftabonnementer – og for foredrag, bl.a. af SK (37,8).

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 32

◀ **Nr. 3 ... var rettet mod hele Flyveposten** : En dramatisk scene efter model af Holbergs komedie *Den politiske Kandestøber* under titlen »Flyvepostens Collegium Politicum. Et rørende Lystspil i 6 Scener«. – **Flyveposten**: den gængse forkortede betegnelse for *Kjøbenhavns flyvende Post*.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 35

◀ **tilkom ... ikke mig at svare, men Heiberg** : fordi J.L. Heiberg (22,13) var redaktør af *Kjøbenhavns flyvende Post*, og fordi Heiberg havde hovedrollen i satiren i *Humoristiske Intelligentsblade* nr. 3.

I trykt udgave: Bind 17 side 37 linje 36

◀ **erklærede Heiberg ... vilde have Svar af ham** : Kilden har ikke kunnet identificeres; formentlig en mundtlig ytring af J.L. Heiberg (22,13).

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 1

◀ **Jeg lod ved Paasketid ... og gruer ei derved** : replik af skræddersvenden Johan von Ehrenpreis i J.H. Wessels sørgespil *Kierlighed uden Strømper* (1772), 4. akt, 5. scene, hvor anden linie dog lyder: »Af Skræk sig reiser nu den Stump som er tilbage«, og sidste linie: »Hvem bliver skieldt for Tyv, og gyser ei derved?« *Samlede Digte af Johan Herman Wessel*, udg. af A.E. Boye, Kbh. 1832, s. 39. – **Sophist**: pseudo-spidsfindig ræsonnør, der udfolder vildledende argumentation, oprindeligt anvendt om Sokrates' samtidige modstandere.

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 6

◀ **disses Foraarsbetragtninger (...) og den med Vædsker ... Dampe svangre** : hentyder til den redaktionelle præsentation, der indleder *Humoristiske Intelligentsblade* nr. 1: »Varmen begynder at strømme ned fra Himlen; Jorden emanciperer sig fra Vinterens Lænker; Isen smelter omkring dens Bryst, og opløser sig i saftfulde Vædsker og befrugtende Dampe, hvoraf Vaarens Knop udvikles med en Hærskare af sommergrønne Spirer; Regnskyerne drage hen over vore Hoveder som Trækfugle, og synke beduggende over Ager og Eng – med faa Ord: en humoristisk Tendents gaaer igjennem hele Aarstiden (...) hvorfor skulde Mennesket da ikke følge Naturens Anviisning, smelte Isen om sit Hjerte, og lade den sunde Humor gjennestrømme sit Sind, og atter udstrømme derfra? (...) blot og bar Vædske forslaaer ikke; men Enhver sætte lidt Intelligents deri som Embryo'et i Spiritus, saa holder det Hele sig bedre, og betinger ved Foreningen sin egen Existents«. Og videre: »dem derimod, som ikke spørge, men ligefrem sige: 'Humor! hvad kan det hjælpe? det er jo Vand – og hvor Meget af vor Literatur, hvor mange af vore Journaler svømme ikke i det rene Vand, 'som endda er temmelig muddret?' – dem ville vi for det Første henvise til hvad vi allerede have bemærket om, at Humoren ikke er blot og bar Vædske; dernæst ville vi erindre dem om Vandets Kraft, der ingenlunde er ringe, og Zetlitz's Ord: 'Vand styrker, lædsker, fryder;' og endelig ville vi give dem at betænke, om ikke denne samme Vædske spiller en temmelig betydelig Rolle i Livet«.

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 15

◀ **Kjøbenhavnspostens Morgen Dito** : SK havde kaldt den første af sine pressepolemiske artikler »Kjøbenhavnspostens Morgenbetragtninger i Nr. 43« (37,2).

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 15

◀ **Dværgelaug** : spiller på SKs dobbeltartikel »Om Fædrelandets Polemik« (37,1) og dens omtale af »Laugværge«, dvs. at blive værget af lavet (fordi *Fædrelandet* havde svaret istf. *Kjøbenhavnsposten* (37,1)) eller at have en lav-værge, sådan som umyndige enker havde det.

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 19

◀ **Liunge** : Andreas Peter Liunge (1798-1879), jurist, forfatter og journalist, grundlagde *Kjøbenhavnsposten* i 1827, var dets udgiver 1827-45 og redaktør 1827-37 og igen 1842-43.

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 20

◀ **Don Quixote** : Som to forbundne kar identificeres Don Quijote (33,24) med *Kjøbenhavnspostens* politiske redaktør (38,20) og hans væbner Sancho Pansa med *Humoristiske Intelligentsblades* æstetiske redaktør (37,21).

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 23

◀ **Traf ... ved en foregaaende Leilighed** : I artiklen »Kjøbenhavnspostens Morgenbetragtninger i Nr. 43« (36,40) havde SK forestillet sig *Kjøbenhavnspostens* medarbejdere i Auerbachs kælder i færd med at skære næsen af hinanden, jf. *Bl.art.*, s. 8 (SV2 XIII, 19).

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 24

◀ **Auerbachs Viinkjælder** : sigter til scenen »Auerbachs Keller in Leipzig« i første del af J.W. Goethes *Faust. Eine Tragödie* (19,25), i *Goethe's Werke* bd. 12, 1828, s. 103-118 (v. 2073-2337).

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 25

◀ **vor Humorist** : SK har ikke vidst, hvem den anonyme skribent i *Humoristiske Intelligentsblade* var (37,21).

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 26

◀ **Uns ist ... wie fünfhundert Säuen** : Citat fra scenen »Auerbachs Keller in Leipzig« i første del af Goethes *Faust*, i *Goethe's Werke* (19,25) bd. 12, 1828, s. 115 (v. 2293-2294).

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 29

◀ **paaskjønns** : på skønns, på skrå.

I trykt udgave: Bind 17 side 38 linje 33

◀ **Grønforet** : grønføderet, hentyder til den indledende præsentation (38,15).

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 2

◀ **ved en foregaaende Leilighed ... en af vore Politikere** : refererer til SKs artikel »Til Hr. Orla Lehmann« (37,4). Orla Lehmann var nationalliberal politiker, der i 1834 havde tilsluttet sig den liberale bevægelse, og som i 1835 var blevet medarbejder ved det liberale blad *Kjøbenhavnsposten* (37,2).

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 3

◀ **lig hine syv magre Køer ... at blive federe** : hentyder til Faraos drøm, hvori han først så syv dejlige og fede køer stige op af Nilen og derefter syv slemme og magre, som åd de fede, jf. 1 Mos 41,2-4 (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 8

◀ **paa Holbergs meget frequenterede Assistentshuus** : dvs. Holbergs lånekontor, hvilket igen vil sige hans forfatterskab, som mange forfattere låner hos, også skribenten i *Humoristiske Intelligentsblade*. – **Holberg**: Ludvig Holberg (1684-1754), da.-no. digter, filosof og historiker, professor ved Københavns Universitet fra 1717.

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 10

◀ **gjorde Indførsel** : gjorde udlæg.

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 14

◀ **Nordens Mythologie ... da han saae Thor** : forfatteren, (salme)digteren, historikeren og præsten Nicolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) *Nordens Mythologi eller Sindbilled-Sprog historisk-poetisk udviklet og oplyst*, 2. omarbejdede udg., Kbh. 1832, ktl. 1949, s. 409: »Desaarsag gjorde Jetterne sig en Kæmpe paa Steens-Vedd af Leer og Langhalm, som var ni Favne høi, og tre Favne breed over Brystet, og fandt langt om længe et Heste-Hjerte, der var stort nok til ham, men kunde dog ikke bare sig for at bævre, da Thor lod sig tilsyne. Selv havde Hrugner et Steen-Hjerte, der blev saa berømt, at den takkede, trekantede Haarde-Knude, man har hittet paa at gjøre, endnu kaldes Hrugner-Hjertet, og hans Hoved var ligeledes af Steen, og hans tykke Skjold en Træ-Forstening. Saaledes stod han paa Steens-Vedd og biede Thor, med Skjoldet for Bringen og Steneren paa Nakken, ei god at nappes med. Ved Siden ad ham stod Leer-Kæmpen, som de kaldte Narrifas, men han var saa betuttet, at han staldede, da han saae Thor.« Citatet er fra Grundtvigs genfortælling efter Snorres Edda af guden Thors kamp med jætten Hrugner. – **Jætterne**: i nordisk mytologi troldagtige væsner med overnaturlig størrelse og styrke, fjender af mennesker og guder; Hrugner var den stærkeste af jætterne. Thor, den mægtigste og hyppigst påkaldte af de nordiske guder, var konstant i kamp mod jætterne for at værne menneskene mod deres ondskab. – **Steens-Vedd**: valpladsen, hvor Hrugner og Thor skulle kæmpe med hinanden; Hrugner havde udfordret Thor til tvekamp »paa Grændserne ved Grottuns-Gaard (paa Steens-Vedd)«, s. 408. – **Narrifas**: SK udelader Grundtvigs forklarende note: »Det er det Barbariske Navn 'Mavckrkalf' jeg ombytter med 'Narrifas', da jeg formoder det Engelske 'mock' stikker deri, og finder det passende«, s. 409-10. 'Mavckrkalf' gengives som regel ved Mokkurkalfe. – **staldede**: egl. stallede, pissede.

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 29

◀ **den af vor Humorist Hr. Hage ... betjene os af Flademaal** : SK synes at identificere den anonyme skribent i *Humoristiske Intelligentsblade* (37,19) med Johannes D. Hage (37,25) og spiller på dennes forslag (i *Humoristiske Intelligentsblade* nr. 1) om »vor Forfatters [muligvis: SKs] betydelige Omfang og cubiske Indhold i Litteraturen«.

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 34

◀ **hans Skrifter ... Længde og Brede - ingen Dybde** : sigter formentlig til J.D. Hages (37,25) bøger og artikler, som ofte blev anklaget for at være uselvstændige og overfladiske, jf. fx *Grundtrækkene af den rene Geografie. Tildeels efter Berghaus's erste Elemente der Erdkunde*, Kbh. 1833, og »Historisk Udsigt over Europa i 1835«, i *Fædrelandet* nr. 81-82, 1836, som blev til bogen *Bidrag til Oversigt over Europas Historie i Aaret 1835*, Kbh. 1836, der blev hårdt kritiseret. SK spiller formentlig på forordet til *Grundtrækkene af den rene Geografie*, hvor Hage forklarer, hvordan det forholder sig »med de flere Steder anførte nøiagtigere Bestemmelser af Længde og Brede, med Flod- og Længdetabellen og mere Saadant«, s. IV.

I trykt udgave: Bind 17 side 39 linje 36

◀ **vor Modstander ... vor Situation med Thors** : SK sammenligner sig selv med Thor og sine modstandere med jætter som Hrugner, men med den modifikation, at mindre end Thor vil få den anonyme forfatter til at pisse i bukserne.

I trykt udgave: Bind 17 side 40 linje 3

◀ **den yngre Fichte** : Immanuel Hermann Fichte (1796-1879), ty. filosof, søn af J.G. Fichte (16,5), derfor oftest omtalt som 'den yngre Fichte'; fra 1836 ekstraordinær og fra 1840 ordinær professor i filosofi i Bonn, 1842-63 professor i Tübingen. I sit filosofiske hovedværk *Grundzüge zum Systeme der Philosophie*, der falder i tre dele (bd. 1, 1833, bd. 2, 1836, og bd. 3, 1846, ktl. 502-503 og 509), anklager Fichte den hegelske filosofi for at være radikal panteistisk og for at forflygtige individets betydning; modsat fremhæver han selv troen på en personlig Gud og det enkelte menneskes værdi som personlighed.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 2

◀ **Idee der Personlichkeit** : *Die Idee der Persönlichkeit und der individuellen Fortdauer*, Elberfeld 1834, ktl. 505 (forkortet *Die Idee der Persönlichkeit*).

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 3

◀ **Vexelvirkningen** : den gensidige indvirkning, et alm. begreb i den ty. idealisme i diskussionen om kausalitet, hvor årsag og virkning opfattes som et forhold, der påvirker, vekslende indvirker på hinanden. Hos Kant (41,31) er 'vekselvirkning' en relationskategori, jf. tredje analogi »Grundsatz des Zuegleichseyns, nach dem Gesetze der Wechselwirkung oder Gemeinschaft«, hvor Kant indledningsvis skriver: »Alle Substanzen, so fern sie im Raume als zugleich wahrgenommen werden können, sind in durchgängiger Wechselwirkung«, *Critik der reinen Vernunft*, 4. udg., Riga 1794 [1781], ktl. 595, s. 256. Hos Hegel (42,1) er 'vekselvirkning' en af refleksionskategorierne, jf. *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-3, Berlin 1840-45 [1817], ktl. 561-563; bd. 1, »Die Logik«, § 155-158, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45 (forkortet *Hegel's*

Werke); bd. 6, s. 307-311 (*Jub.* bd. 8, s. 345-349), og *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-2, Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; bd. 1,2, i *Hegel's Werke* bd. 4, s. 239-243 (*Jub.* bd. 4, s. 717-721). I da. sammenhæng blev 'vekselvirkning' som en del af kausalitet behandlet af J.L. Heiberg i *Grundtræk til Philosophiens Philosophie eller den speculative Logik*, Kbh. 1832, § 122-124, s. 74-77.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 5

◀ **Schleiermacher** : Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. teolog, religionsfilosof og klassisk filolog, blev 1796 præst i Berlin, fra 1804 ekstraordinær professor i Halle og fra 1810 professor i teologi i Berlin. Om 'vekselvirkning' hos Schleiermacher, se fx *Der christliche Glaube* (31,13), § 4,2: »Denken wir uns nun Abhängigkeitsgefühl und Freiheitsgefühl in dem Sinne als Eines, daß nicht nur das Subject, sondern auch das mitgesetzte Andere in beiden dasselbige ist: so ist dann das aus beiden zusammengesetzte Gesamtselbstbewußtsein das der *Wechselwirkung* des Subjectes mit dem mitgesetzten Anderen«, bd. 1, s. 17. Og § 54,2 om Guds almagt: »In Beziehung auf Gott (...) ist ein solcher Unterschied zwischen dem Allgemeinen und Einzelnen nicht vorhanden; sondern in ihm ist ursprünglich die Gattung als die Gesamtheit aller ihrer Einzelwesen, und diese wiederum sind mit ihrem Ort in der Gattung zugleich gesetzt und begründet, so daß, was hiedurch nicht wirklich wird, in Beziehung auf ihn auch nicht möglich ist. Eben so sagen wir, es sei manches möglich zufolge der Natur eines Dinges, und an demselben genommen seine innere Bestimmtheit durch die Gattung und als Einzelwesen, was doch in und an demselben nicht wirklich wird, weil es gehemmt ist durch die Stellung des Dinges in dem Gebiet der allgemeinen Wechselwirkung. Diesen Unterschied machen wir mit Recht, und schreiben dem so als möglich gedachten eben wie jenem eine Wahrheit zu, weil wir uns nur vermittelst dieses indirecten Verfahrens aus dem unfruchtbaren Gebiet der Abstraction heraustretend eine Anschauung zusammensetzen von der Bedingtheit der Entwicklung des einzelnen Seins. Könnten wir hingegen für jeden Punkt den Einfluß der gesamten Wechselwirkung übersehen: so würden wir doch gleich gesagt haben, was nicht wirklich geworden, sei auch innerlich des Naturzusammenhanges nicht möglich gewesen. In Gott ist aber nicht eines getrennt vom andern, das Für sich bestehende besonders, und die Wechselwirkung besonders begründet, sondern beides mit und durch einander, so daß in Beziehung auf ihn nur dasjenige möglich ist, was in dem einen von beiden eben so sehr begründet ist wie in dem andern. Auf diese beiden Fälle aber lassen sich alle zurückführen, welche für uns eine Wahrheit haben«, bd. 1, s. 282f. Skønt Schleiermacher tog mere og mere afstand fra 'vekselvirkning' som en selvstændig erfaringskategori i kantiansk forstand og begyndte at tale om 'Gegenwirkung' og 'gegenseitige Einwirkung' (især i sine forelæsninger om dialektik), er det SKs påstand, at han ikke kommer ud over 'vekselvirkningen'.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 6

◀ **Schelling** : Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854), ty. filosof, studerede filosofi og teologi sammen med Hegel (42,1) i Tübingen, blev 1798 ekstraordinær professor i Jena, fra 1803 professor i Würzburg og fra 1806 generalsekretær i Akademiet for de bildende Kunster i München, herefter marginaliseret af Hegel, men fra 1827 professor i München, herfra kaldet til professor i Berlin 1841 for at modvirke venstrehegelianismen, trak sig tilbage i 1846. Begrebet 'vekselvirkning' er centralt i den yngre Schellings naturfilosofi. Her argumenterer han imod den traditionelle forståelse af kausalitet som en række el. en kæde af årsag og virkning; i stedet indfører han begrebet 'vekselvirkning', ifølge hvilket ting står i et 'vekselvirkende' forhold til hinanden således, at årsag er virkning og virkning er årsag. På den måde erstattes årsagsrækken af et årsagsnet. Jf. indledningen til *Ideen zur Philosophie der Natur* (1797) og *System des transcendentalen Idealismus* (1800).

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 6

◀ **den yngre Fichte** : 41,2. Den yngre Fichte anvender begrebet 'vekselvirkning' i *Die Idee der Persönlichkeit* i forbindelse med sjælens udødelighed, idet han benytter det til at forklare forholdet mellem sjæl og legeme. Jf. s. 144: »Zuerst muß das einseitige Verhältniß von Ursache und Wirkung (von Producirendem und Produkt) hier ganz abgehalten werden: der Organismus des Leibes und der Seele, als in sich geschlossene Totalität, wo jedes nur im Andern ist, fällt unter die Kategorie der Wechselwirkung.« Jf. også s. 153.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 6

◀ **det gennem det uendelig Mangfoldige ... uendelig Tid og Rum opfyllende** : jf. *Die Idee der Persönlichkeit*, s. 62-64: »Die absolute Idee, als durch sich selbst sich zum unendlichen Unterschiede vollziehend, hat *daran* ihre Wirklichkeit. Sie ist allwirksame, schöpferische; unendlich aus sich selbst quellendes Leben. Diese leichte, aus dem Vorherigen unmittelbar sich ergebende Bestimmung erhält nur dadurch Interesse, daß sie durch eine naheliegende Wendung dasjenige in sich aufweist, was wir Princip von *Raum* und *Zeit* nennen müssen, - beide ebenso unabtrennlich von einander und nur verschiedene Seiten desselbigen *Einen*, wie sich dies so eben an den Begriffen der Einheit und Unendlichkeit ergeben hat, indem dies ergänzende Verhältniß von Zeiträumlichkeit ohne Zweifel nur eine besondere Gestaltung und Anwendung jenes Urverhältnisses ist. / Die absolute Idee, indem sie die Sphäre des Seins unendlich erfüllt,

ist darin schlechthin zugleich und in Einem Schlage ihrer Wirklichkeit – ebenso ein unendlich *Anderes*, *Auseinanderweichendes*, als ein unendlich *Eines*, die Continuität, welche nie abbricht, das unendlich Andere in sich zu verbinden, und in einander überzuführen, die wirksame Verkettung des unendlich *aus* einander Liegenden. Sich sondernd und *ausspannend* in ein absolutes Nebeneinander, ist sie damit zugleich die energische *Dauer* der im Wechsel eines Nacheinander sich behauptenden Wirklichkeit. Die absolute Idee ist, *als wirkliche, intensive und extensive* Unendlichkeit. / Dies ist der ontologische Ursprung von *Raum* und *Zeit*, als schlechthin unabtrennlicher. – Die absolute Selbstvollziehung der *Wirklichkeit* ist daher nur zu denken, als der unendliche, qualitativ *erfüllte* Raum: wobei jedoch das gewohnte Mißverständnis abzuhalten ist, wozu selbst unser Ausdruck Veranlassung geben möchte, als wenn der Raum in seiner Leerheit Etwas für sich sei, als ob die Füllung als irgend ein zweiter Moment erst dazutrete. Vielmehr ist die energische *Fülle*, das sich expandierende Auseinandertreten, das Sichsondern der Mannigfaltigkeit in ein absolutes Nebeneinander, wie es vom Begriffe der qualitativen Insichbestimmtheit unabtrennlich ist, Princip seiner Füllung wie Räumlichkeit: der leere, unerfüllte ist nur eine unwirkliche Abstraktion, welche sich (...) bis zum innern Widerspruche treiben läßt. / Darin ist aber unmittelbar auch schon die Zeit abgeleitet. Es wäre nämlich derselbe Irrthum, hier bei der einseitigen Anschauung des Raumes stehen zu bleiben, welche Abstraktion abermals für sich in einen Widerspruch auslaufen müßte, – als etwa vorher bei der bloßen Unendlichkeit, ohne sie in *ihre* Einheit aufzunehmen. So ist das qualitativ unendliche *Außereinander* nicht allein das ruhende, unbewegte – sondern eben damit auch die *Dauer*, der sich entwickelnde Fortfluß, die unendliche qualitativ *erfüllte* Zeit. Beide combinirt geben erst die vollständige Anschauung der Wirklichkeit, des *Insichbestandes* der unendlichen *Bestimmtheit*.«

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 8

◀ **Systemet** : således kalder den yngre Fichte selv sin filosofi i *Die Idee der Persönlichkeit*, jf. titlen på hans hovedværk *Grundzüge zum Systeme der Philosophie* (41,2).

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 15

◀ **calvinistisk** : sigter til den fr. reformator Jean Calvins (1509-64) prædestinationslære, dvs. læren om Guds evige forudbestemmelse af hvert enkelt menneskes frelse el. fortabelse (33,36). Denne lære, som Calvin knytter sammen med læren om Guds forsyn, blev fremsat i den anden stærkt forøgede udg. af hans reformatoriske hovedværk *Institutio religionis Christianae* fra 1539 [1536] (jf. ktl. 455-456, en udg. fra 1834-35). Gud udstyrede Adam med en fri vilje til at vælge mellem godt og ondt; når Adam faldt og valgte det onde, skyldtes det Guds forudbestemmelse, men Adams fald skyldtes dog ham selv, for Gud kan aldrig være årsag til synd. Og således med ethvert menneske efter Adam: Det kan ikke synde imod Guds vilje; synder det, er det Guds vilje, men Gud befaler aldrig, at det skal synde. Ethvert menneskes liv er således på forhånd fastlagt af Gud, og det kan kun viljeløst følge hans vilje. Jf. hertil SKs referat af § 65 i professor H.N. Clausens dogmatiske forelæsninger (32,36), hvor Calvins hovedsynspunkt citeres (*Pap.* I C 19, i bd. XII, s. 119).

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 15

◀ **Schleiermacher Modification** : jf. § 87 i *Hutterus redivivus* (35,6), s. 237, note 3: »Die von SCHLRM. [Schleiermacher] behauptete Prädest.[ination] ist aber vielmehr eine Überspann[un]g. der luth.[erischen] Ansicht, nehml. eine allgemeine Prädest. zur Seligk.[eit] auch als *voluntas consequens* [lat. efterfølgende vilje, dvs. Guds beslutning om, at den enkelte kun gives så meget lykke, som naturen tillader], so dass der Unterschied von Guten u. Bösen nur ein relativer u. verschwindender ist, da endl. alle von der göttlichen Gnade unwiederstehlich ergriffen u. beseligt werden.« Jf. også Schleiermachers afhandling »Ueber die Lehre von der Erwählung« i *Theologische Zeitschrift*, udg. af F. Schleiermacher, W.M.L. de Wette og Fr. Lücke, 1. hefte, Berlin 1819, s. 1-119.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 16

◀ **Alvidenhed og Almagt ... Tilblivelsen af dem** : jf. *Die Idee der Persönlichkeit*, s. 75: »So ist Gott, als Einheit – das absolute Selbst; aber diese Einheit ist nicht die einfache, todte, da sie wieder ein Abstraktum würde, ein wesenlos Unwirkliches, – sondern die unendlich *Einende*, was sie wieder nur im Bewußtsein kann. Die unendliche Bestimmtheit, die wir Welt nennen, ist nur dadurch die *Geeinte* (nicht Chaos und Unvernunft), weil sie vom Geiste durchwaltet, in Gottes Geist erschaffen ist. Gott ist in seiner Unendlichkeit die *geistige* Allgegenwart, – die *All-Wissenheit*, welche abermals nicht zu trennen ist von seinem Selbstbewußtsein, und doch nicht *dasselbe* mit ihm: ihr Band ist seine Persönlichkeit, und in ihrer Vereinigung gründet das unendliche Leben des Geistes Gottes, die Wurzel aller positiven, eigentlich persönlichen Eigenschaften in ihm, welche eine vollständige spekulative Theologie zu entwickeln hätte, und von denen wir gegenwärtig nur festhalten die zunächst sich ergebenden der *Almacht*, des *Urbewußtseins*, und als den Mittelpunkt beider, der *bewußten* Freiheit oder des *Urwillens*. (...). Persönlichkeit setzt *Beziehung* auf ein selbstgegebenes Andere: sie ist unendliche selbstbewußte Entfaltung, lebendige That der *Offenbarung*. *Die absolute Persönlichkeit Gottes ist nur als die unendlich schöpferische zu denken*.« Jf. også Anton Günther (41,32) *Vorschule zur speculativen Theologie des positiven Christenthums. In Briefen* (15,39) bd. 2, s. 87f.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 18

◀ **taler Fichte et Sted om »besondere Zeit«** : sigter formentlig til *Die Idee der Persönlichkeit*, s. 120f.: »So ist Gott nicht bloß der Ewige, zeitlich *All-erfüllende*, sondern *zugleich* erscheint er in besonderer Zeitlichkeit. Seine Offenbarung ist *nicht nur* die allgemeine in der Natur und dem Geiste, sondern näher noch concentrirt sie sich in das Specielle göttlicher Erleuchtungen und Fügungen, die sich durch die gesammte geschichtliche Entwicklung hindurchziehen, und die wir sonst schon als das *göttliche* Element in der Menschengeschichte bezeichneten. Mit Einem Worte: der persönliche Gott wird eine geschichtliche Macht besonderer Offenbarung *an* den Menschen, und hierin ist die schon angedeutete dritte und höchste Form seines Verhältnisses zur Welt gegeben. Innerhalb dieses eigenthümlichen Offenbarungsverlaufes muß aber auch *zeitlich*, wie sie es seit Ewigkeit ist, diese Offenbarung vollendet, Gott ganz im Menschen *gegenwärtig*, irdische Person werden. – Daran ist aber der Geschichte ihre Scheidung und ihr Wendepunkt gegeben: wie alles Vorhergehende vorbereitet auf diese göttliche Urthatsache; so ist alles Nachfolgende nur die immer siegreichere Bewährung jenes ersten Einschlages der göttlichen Menschwerdung, die Fortpflanzung und Ausbreitung der Kindschaft Gottes.«

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 22

◀ **den chr Lære om Tiden** : Der tænkes på den kristne lære om tidens fylde på baggrund af Gal 4,4-5: »Men da tidens fylde kom, sendte Gud sin søn, født af en kvinde, født under loven, for at han skulle løskøbe dem, der var under loven, for at vi skulle få barnekår.«

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 24

◀ **Djævelens Syndefald fra Evighed og Msk. derved i Tiden** : hentyder til forestillingen om, at Djævelen oprindeligt var et væsen af højere fuldkommenhed, en god engel, som gjorde oprør imod Gud, men som i sit fald beholdt magt til at kæmpe imod Gud, en forestilling, der bygger på 2 Pet 2,4. Hertil føjes den videre forestilling, at menneskets syndefald kan føres tilbage til Djævelen, da det var Djævelen, der i skikkelse af en slange forførte Adam og Eva til at synde imod Gud, hvad de gjorde ved at spise af frugten på træet til kundskab om godt og ondt, som Gud havde forbudt dem at spise af (jf. syndefaldsberetningen i 1 Mos 3). Herved gentog mennesket i tiden Djævelens oprindelige oprør mod Gud før alle tider, og det onde kom ind i verden. – Der tænkes måske også på den opfattelse, som Augustin (32,36) fremsatte i *De civitate Dei*. 'Guds stad' el. 'Guds stat' var til før verdens skabelse og bestod af den skabte engleverden, der levede i fuldstændig kærlighed til Gud; men ledet af Djævelen brød nogle af disse engle i deres hovmod ud af dette afhængighedsforhold til Gud og dannede det djævelske samfund ('civitas diaboli'), som stod i absolut modsætning til Guds rige ('civitas dei'). For at erstatte de faldne engle skabte Gud menneskene, som han ville opdrage og berede til at indgå i gudsriget; men ved Adams fald lykkedes det Djævelen at føre sit rige ind i verden. Herefter udvikler historien sig som en kamp mellem Gud og Djævelen, en kamp, der også føres i det enkelte menneskes liv. Jf. også Anton Günther (41,32) *Vorschule zur speculativen Theologie des positiven Christenthums. In Briefen* (15,39) bd. 2, s. 84ff., hvor Augustins lære om englefaldet og det første menneskes fristelse og fald refereres.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 25

◀ **ikke Troen (blot den umidd. Bevidsthed)** : jf. *Die Idee der Persönlichkeit*, s. 121f.: »Diese Selbstbewahrung als Gottmenschen, dieses *innere* und *äußere* Zeugniß hat nur Christus für sich gegeben, was nun keinesweges mehr spekulativer, sondern rein geschichtlicher Erweisung unterliegt. Dies ist das unvertilgbare historische Element des Christenthums; es ist nicht bloße Spekulation, sondern es fordert Anerkenntniß, *Vertrauen* (πίστις [gr. (pístis), tro, tillid], und daraus ergiebt sich zugleich die ursprüngliche Bedeutung von Glaube) – zu einer besondern göttlich-menschlichen *Thatsache*, und von diesem unverrückbaren Gesichtspunkte geht Alles in ihm aus. Erst *in* Christo und *durch* ihn hat Gott das höchste Zeugniß, die thatsächliche Gewißheit von sich gegeben.«

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 26

◀ **vistnok findes noget tilsvarende hos Fr. Baader** : Der tænkes formentlig på 11.-16. forelæsning i 1. hefte af Fr. Baaders *Vorlesungen über speculative Dogmatik*, hefte 1, Stuttgart og Tübingen 1828, hefte 2-5, Münster 1830-38, ktl. 396; hefte 1, s. 67-103; jf. især s. 90f.: »Mit andern Worten: sollte die Himmlischwerdbarkeit im Menschen *a potentia ad actum* [lat. fra mulighed til virkelighed] gebracht und fixirt werden, so mußte seine Irdisch- (Thier) werdbarkeit sowohl als seine Höllisch- (Teufel) werdbarkeit radikal in ihm getilgt werden, und wie die centrifugale Tendenz (die spiritualistische Hoffart) als überwunden und verwandelt das eine Element der himmlischen Liebe, nämlich die Erhabenheit, geben sollte, so sollte die dem Centrum entsinkende Tendenz (die materialistische Niederträchtigkeit) in ihrer Verwandlung der Liebe zweites Element, die Demuth, geben, und beede in dieser Union die göttliche Androgyne manifestiren. – Wir werden in der Folge vernehmen, inwiefern die Geschichte die hier versuchte speculative Darstellung der Versuchung bestättiget, in welcher der Mensch sich als Bild Gottes hätte bewähren sollen, weil, wie [I.H.] Fichte a. a. O. [*Sätze zur Vorschule der Theologie*, Stuttgart und Tübingen, 1828, ktl. 510] bemerkt, die bloße

Speculation in allem, was die Freiheit betrifft, nicht zureicht – und ich mache Sie, meine Herren, hier nur darauf aufmerksam, wie richtig die Schrift die dem Jungfrauenbild feindliche Macht als Schlange darstellt, weil nicht der teuflische Hoffartsgeist allein, und auch nicht das Thier allein, sondern weil nur beide zusammen als beseßnes Thier, d. i. eben als Schlange, diese Feindschaft effektiv oder geltend machen können, wie sich denn auch in jeder Sündenlust und in jeder Schlangenkrümme ihrer Bewegung diese Doppeltendenz als beseßne Thierheit nachweisen läßt.« – **Fr. Baader:** (Benedikt) Franz (Xaver) von Baader, 1765-1841, katolsk ty. læge, embedsmand ved bjergværksdriften i München, filosofisk og teologisk skribent, 1826 professor honoris causa i filosofi og spekulativ teologi ved universitetet i München. Baader var især påvirket af Jacob Böhmes teosofi, af J.G. Fichte (16,5), I.H. Fichte (41,2) og F.W.J. Schelling (41,6), og spillede en vis rolle i forbindelse med udformningen af den romantiske naturfilosofi. Han vendte sig mod Kants teoretiske og praktiske filosofi og i særdeleshed imod Kants lære om viljens autonomi. Også den hegelske lære om selvbevidsthedens autonomi afviste Baader. Kierkegaard ejede stort set alle Baaders værker (jf. ktl. 391-418).

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 29

◀ **paa Mskhedens Vegne frabeder ... første Opfinder af Synden** : jf. den 15. forelæsning i 1. hefte af Fr. Baaders *Vorlesungen über speculative Dogmatik* (41,29) hefte 1, s. 93, noten: »In der Folge werden wir aber sehen, daß die erste Wahl des Menschen nicht mehr diese primitive, das Böse erst in sich erzeugende war, weil er dieses schon kreatürlich erzeugt vorsand, so daß der Mensch sich die ihm von *Kant* zuge dachte Ehre, der erste Erfinder des Bösen zu seyn, verbitten muß.«

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 30

◀ **ivrer mod Kants radikale Onde** : Kants lære om det radikale onde, dvs. at mennesket har en naturlig og medfødt, men alligevel selvforskyldt hang til at handle ud fra slette maksimer, er udviklet i hans *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Königsberg 1793. Baader kritiserer adskillige steder i sine værker den lære for at være i uoverensstemmelse med kristendommen, især imod skabelsesberetningens fortælling om en oprindelig og naturlig uskyldstilstand. Det sted, der hentydes til, er formentlig den 17. forelæsning i 1. hefte af Baaders *Vorlesungen über speculative Dogmatik* (41,29) hefte 1, s. 103-110, hvor Baader bl.a. kritiserer »filosofien« for at sætte begrebet om et skabt væsen lig med begrebet om et ondt væsen; fra s. 105 rettes kritikken direkte mod Kant. – **Kant:** Immanuel Kant (1724-1804), ty. filosof, privatdocent 1755-69, fra 1770 professor ved universitetet i Königsberg.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 31

◀ **Günthers:** Anton Günther (1783-1863), tjekkisk, østrigsk, katolsk sekularpræst (dvs. hørte ikke til nogen klosterorden), filosof, nyskolastiker, ønskede at nyformulere og nybegrunde den katolske kirkes lære på baggrund af tidens filosofiske strømninger, var især påvirket af J.G. v. Herder, I. Kant (41,31), J.G. Fichte (16,5) og F.W.J. Schelling (41,6). Han kritiserede, hvad han oplevede som samtidens panteisme, og argumenterede ud fra Descartes' filosofi for en teistisk opfattelse. Kierkegaard ejede adskillige af hans værker, jf. ktl. 520-523, 869-70 og 1672.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 32

◀ **Theorie om Arvesynden** : jf. *Süd- und Nordlichter am Horizonte speculativer Theologie. Fragment eines evangelischen Briefwechsels*, udg. af Anton Günther, Wien 1832, ktl. 520. Bogen består af en (fiktiv) brevveksling mellem den reformerte præst David d'Herlice og den evangeliske præst Christian Franke; mens d'Herlice argumenterer imod Augustins lære om arvesynd og prædestination (jf. s. 114ff.), ønsker Franke at nyformulere den (jf. s. 180ff). SK synes at henvise til Frankes forsvar for Augustins arvesyndslære, hvor Franke tolker Augustins opfattelse på baggrund af det senskolastiske begreb om 'menneskeheden' som det almene: »In dieser Voraussetzung behauptete er nun: daß in Adam und Eva *alle Menschen* gesündigt und eine Schuld contrahirt hätten, weil die *ganze menschliche Natur* damals in ihnen vorhanden gewesen wäre – so wie unser naturphilosophische Theologe dasselbe nur mit neuen Worten behauptet, wenn er sagt: Nicht das Individuelle, sondern das Geschlechtliche in Adam und Eva hätte gesündigt«, s. 186. Og videre s. 188: »Der Mensch seit dem Falle ist wohl *frei zum Bösen*, aber nicht *frei zum Guten*. *Vollkommene Freiheit* habe wohl *Adam* im Paradiese gehabt, durch welche er *sowohl Gutes als Böses* wollen und thun konnte; allein durch den Sündenfall sei die ganze menschliche *Natur* stark *geändert*, und mit ihr auch die *Willensfreiheit geschwächt* worden. Die gefallenen Menschen haben zwar noch Freiheit, aber in einem ganz andern Verstande. Sie begehen nämlich *nur Böses*, und das zwar aus *eigenem* Antriebe und freiem Willen, folglich nicht aus Zwang; hingegen die *volle Freiheit*, welche das Vermögen zum Guten in sich begreift, haben sie verloren.«

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 32

◀ **Adam og Eva ... ikke Kjønns Forskjel bevidst** : Denne opfattelse bygges på, at Adam og Eva efter syndefaldet blev bange, da de hørte Gud gå rundt i Edens have, fordi de var nøgne, og skjulte sig (1 Mos

3,10); altså har de ikke været sig deres nøgenhed (og dermed kønsforskel) bevidst før syndefaldet. Inden Gud jog Adam og Eva ud af Edens have, lavede han skindtøj til dem og gav dem det på.

I trykt udgave: Bind 17 side 41 linje 33

◀ **Fichte ... ud over Hegels Abstraction til Anskuelsen** : henviser til den yngre Fichtes kritik af Hegels opfattelse af den absolutte idé, der if. Hegel udvikler sig på en fuldstændig immanent el. a priori måde; if. Fichte er dette udtryk for ren abstraktion. Fichte påstår derimod, at den absolutte idé's udvikling foregår i tiden, dvs. at den har et empirisk element i sig og således implicerer anskuelse. Anskuelse her brugt i kantiansk forstand om menneskets sanselige anskuelse, der har tid og rum som sine former. Jf. *Die Idee der Persönlichkeit*, s. 62-65. – **Hegels**: Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof, 1801-06 privatdocent (ekstraordinær prof.) i Jena, 1816-18 prof. i Heidelberg og fra 1818 til sin død prof. i Berlin.

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 1

◀ **Vinden ... hvor den blæser hen** : hentydning til Joh 3,8, hvor Jesus siger til Nikodemus: »Vinden blæser, hvorhen den vil, og du hører den suse, men du ved ikke, hvor den kommer fra, og hvor den farer hen. Sådan er det med enhver, som er født af Ånden.«

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 4

◀ **fødes Xstus af en reen Jomfru** : jf. artikel 3 i det lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana*: »Guds Søn haver antaget den menneskelige Natur i den rene Jomfrues Mariæ Liv«, *Den rette uforandrede Augsburgske Troesbekjendelse med sammes, af Ph. Melancthon forfattede, Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach, Kbh. 1825, ktl. 386, s. 47. Tilsvarende gengiver J.C. Lindberg med »i den rene Jomfru Mariæ Liv« i sin oversættelse af *Den danske Kirkes symbolske Bøger*, Kbh. 1830, s. 11.

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 7

◀ **en Skaben af Intet** : jf. § 62 i *Hutterus redivivus* (35,6): »Creatio ex nihilo [lat. skabelse af intet]. Im Bgr. [Begriff] der Schöpfung liegt das Hervorrufen des Seyns aus dem Nichtseyn. In der H. [Heiligen] S. [Schrift] ist dasselbe angedeutet, in der krchl. [kirchlichen] Dgmk. [Dogmatik] wurde es noch entschiedner hervorgehoben, um die Erzeug[un]g. des Sohnes aus dem göttl. Wesen von der Schöpf[un]g. der Welt zu unterscheiden«, s. 154. 28,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 8

◀ **beskyggede Guds Aand Jfr. Marie** : hentyder til beretningen om bebudelsen af Jesu fødsel i Luk 1,26-38. Da englen Gabriel har bebudet jomfru Maria, at hun skal føde Guds søn, spørger hun, hvordan det skal gå til, da hun aldrig har været sammen med en mand, og Gabriel svarer: »Helligånden skal komme over dig, og den Højstes kraft skal overskygge dig. Derfor skal det barn, der bliver født, også kaldes helligt, Guds søn« (v. 35).

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 8

◀ **ligesom den fordem svævede over Havet** : hentyder til skabelsesberetningen i 1 Mos 1: »Jorden var dengang tomhed og øde, der var mørke over urdybet, og Guds ånd svævede over vandene« (v. 2).

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 9

◀ **et nyt Moment Ordets Hørelse - Tro** : hentyder til Rom 10,17, hvor Paulus skriver: »Troen kommer altså af det, der høres, og det, der høres, kommer i kraft af Kristi ord.«

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 10

◀ **Talen om Tradition paa det filosofiske Gebeet** : Hvem der sigtes til har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 12

◀ **Subreption** : tilsnigelse; i logikken en bevidst fejlagtig bevisførelse, som bygger på ubeviselige påstande el. opdigtede kendsgerninger.

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 13

◀ **hvorfor Gud skabte Verden ... den har en Aabenbaring** : Jf. Anton Günthers (41,32) diskussion med den yngre Fichte om, hvorfor Gud skabte verden, i hans »Sendschreiben an I. Hermann Fichte«, i *Janusköpfe. Zur Philosophie und Theologie*, udg. af A. Günther og J.H. Pabst, Wien 1834, ktl. 524, s. 395-402. Jf. også § 61 i *Hutterus redivivus* (35,6): »Creatio est revelatio Dei universalis et primitiva, qua rerum universitatem ad summum bonum communicandum ex aeterno amore suo esse voluit« (lat. »Skabelsen er Guds almindelige

og oprindelige åbenbaring, hvormed han i sin evige kærlighed ønskede, at alting skulle tjene til delagtiggørelse i det højeste gode«), s. 151. Jf. endvidere § 60, »Begriff, Ursache und Zweck der Schöpfung«, i A. Hahn *Lehrbuch des christlichen Glaubens*, Leipzig 1828, ktl. 535, s. 265-283, især anmærkning 4, »Zweck der Schöpfung«, s. 271-276, hvor en lang række ældre dogmatikere refereres.

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 20

◀ **det følgende Stykke** : Et sådant stykke følger ikke; det synes ikke at være blevet afskrevet og er da heller ikke registreret i *B-fort.* 437.

I trykt udgave: Bind 17 side 42 linje 30

◀ **Cl: Brentano** : Clemens Brentano (1778-1842), ty. romantisk digter, udgav sammen med L. Achim v. Arnim folkevisesamlingen *Des Knaben Wunderhorn* (43,22).

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 1

◀ **skjøn Ane** : sigter til fortællingen »Geschichte vom braven Kasperl und dem schönen Annerl«. Kasper, der er underofficer, er forlovet med Ane, som er opdraget hos sin gudmor, der også er Kaspers bedstemor. Kasper forlader hæren i Frankrig for at besøge Ane; han ankommer til sin fødeegn midt om natten og indlogerer sig hos mølleren. Her bliver han berøvet af sin far og stedbror, som han pågriber og overlader til rettergang. Af skændsel over at være søn af en tyv skyder Kasper sig på sin mors grav og bliver fundet af sin bedstemor; i et efterladt brev anmoder han om at få 'en ærlig grav' ved siden af sin mors. Under Kaspers forlægning i Frankrig er Ane blevet forført af en fornem mand, som har lovet hende ægteskab; hun føder et barn, som hun kvæler i sit forklæde, hvorefter hun melder sig selv til dommeren. Da hun ikke vil gøre den fornemme mand ulykkelig, nægter hun at opgive hans navn; hun vil tage sin straf og bliver dømt til henrettelse. Kaspers bedstemor er taget til byen, dels for at anmode hertugen om, at både Kasper og Ane må få 'en ærlig grav', dels for at være sammen med Ane, inden hun skal halshugges næste morgen. Natten forud for henrettelsen tilbringer bedstemoderen på gaden, hvor hun træffer en ung forfatter, som hun fortæller den tragiske historie; hun beder ham om at henvende sig til hertugen for at få udsat Anes henrettelse og for at sikre både hende og Kasper 'en ærlig grav'. Forfatteren opsøger hertugen midt om natten; hertugen bliver dybt bevæget og befaler straks fændrik grev Grossinger at ride til retterstedet for at råbe 'nåde' og redde Ane. Grossinger rider som en gal, men ankommer netop som skarpretteren har hugget hovedet af Ane; han falder på knæ og bekender, at han er den mand, der har forført Ane, og anmoder om at blive henrettet. Nu ankommer hertugen til retterstedet; han dømmer Grossinger til henrettelse og lover bedstemoderen, at både Kasper og Ane skal få 'en ærlig grav', og at der skal holdes ligprædiken over dem begge. Under begravelsen, mens en eskadron soldater skyder den tredje salut over Kaspers og Anes grav, segner bedstemoderen om og dør i armene på forfatteren; hun får senere sin grav ved siden af dem. Fortællingen blev første gang trykt i *Gaben der Milde. Für die Bücher-Verloosung »zum Vortheil hülfloser Krieger«*, udg. af F.W. Gubitz, bd. 1-4, Berlin 1817-18; bd. 2, 1817, s. 7-81; optrykt delvis forkortet i *Jahrbuch des Nützlichen und Unterhaltenden*, udg. af Gubitz, Berlin og Königsberg 1835, s. 169-193, i *Deutsche Volks-Kalender für das Jahr 1835*, udg. af Gubitz. Udgivet på da. som »Historien om den brave Kasper og skjøn Ane« i *Harpen. Et æsthetisk Tidsskrift*, udg. af A.P. Liunge, bd. 1-4, Kbh. 1820-24; bd. 1, nr. 53, s. 236-238, nr. 54, s. 239-241, nr. 55, s. 243-245, nr. 56, s. 248f., nr. 57, s. 251-253, nr. 58, 255-257, nr. 59, s. [nr. findes ikke i Det Kgl. Biblioteks eksemplar], og nr. 60, s. 264-266; derefter medtaget i *Phantasiestykker. En Samling Fortællinger og Noveller*, på da. udg. af A.P. Liunge, Kbh. 1821, s. 80-123.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 2

◀ **hvis der ikke ligger et Folkesagn ... en sand Mester** : If. en udbredt overlevering skulle stoffet til denne fortælling stamme fra to mundtlige historier, som Brentano skulle have fået fortalt af sin veninde Luise Hensels mor; mere sandsynligt synes det at være, at han har anvendt forskellige folkeviser som kilde, herunder »Weltlich Recht« (43,22).

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 3

◀ **sana mens in sano corpore** : lat. 'en sund sjæl i et sundt legeme', talemåde, der stammer fra den rom. satiriker Juvenal (o. 60-140) *Satirae*, 10. bog, v. 356.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 6

◀ **det simple gudsfrygtige Vers** : »Naar Dommedag kommer for Borg og Vraa, / da falde paa Jorden de Stjerner smaae. / I Døde! I Døde! Stat op igjen! / thi I skal gange for Dommen hen; / I skal hen paa de Høie træde, / hvor de Engle sidde i Gammen og Glæde. / Saa kommer den Herre Gud i den Vrimmel / med Regnbuen skjøn alt paa sin Himmel; / Saa kommer vor Frelser, den Herre Christ, / og Naade da skulle I fange forvist. / De høie Træer da stande i Glød / og haarden Steen skal da vorde saa blød. / Og Hvo som kan bede denne Bøn, / han bede den een Gang om Dagen i Løn; / for Gud da vil hans Sjæl bestaae, / naar vi til Himmelens Rige gaae.« *Phantasiestykker*, s. 85, jf. s. 93, s. 95, s. 112 og s. 122.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 13

◀ **Skarpretterens bange Ahnelse, da Sværdet bevæger sig** : Da gudmoderen tager den kun tre år gamle Ane med sig hjem, efter at Anes mor er død og begravet, tager de ind hos skarpretteren, der også er 'kvægdoktor', for at hente nogle urtemedikamenter. Skarpretteren, også kaldet 'Mesteren', beder gudmoderen gå med op på loftet for at udsøge de rette urter; hun efterlader den lille Ane i stuen. Da de kommer ned igen, står Ane foran et lille skab på væggen og siger: »Hør, Bedstemoer, der er en Muus derinde! Hør hvor den klapper; der er en Muus derinde!« Og den gamle kvinde fortæller videre: »Ved disse Ord af Barnet gjorde Mesteren et meget alvorligt Ansigt, rev Skabet op og sagde: Gud være os naadig; thi han saae sit Rettersværd, som hang alene paa et Søm i Skabet, gyngte frem og tilbage. Han tog Sværdet ned og det gjøs i mig. Kjære Kone, sagde han, hvis I har den lille Glut der ret kjær, saa bliv ikke bange, naar jeg ridser Huden en Smule op paa hende, rundt om Halsen, med mit Sværd; thi det har bevæget sig for hende, det har forlangt hendes Blod, og hvis jeg ikke ridser hende paa Halsen med det, saa forestaaer der Barnet stor Elendighed i Livet.« Derpå griber skarpretteren fat i pigen, der skriger, men kvinden hiver hende til sig; og da borgmesteren i det samme kommer ind med sin syge hund, tilretteviser han skarpretteren og forhindrer ham i at gøre noget ved Ane. *Phantasiestykker*, s. 108f.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 14

◀ **Historien om ... i Forklædet** : »Ak! Ane har altid været en ganske egen Pige; tidt, naar Ingen drømte derom, foer hun med begge Hænder efter sit Forklæde og rev det af sig, som om der var Ild i det og derpaa begyndte hun at græde ganske forfærdeligt; men det havde sine Grunde: det har havt fat i hende med Tænderne; den Onde hviler ikke.« Således fortæller Anes gudmoder. *Phantasiestykker*, s. 93f.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 15

◀ **paa Selvmorderes Kirkegaard** : If. Christian V's Danske Lov (1683), 6. bog, kap. 6, artikel 21, måtte en person, der havde taget sit eget liv, hverken begraves i kirken el. på kirkegården, dvs. i indviet jord (43m,1), med mindre selvmordet var sket i utilregnelighed; denne bestemmelse blev efterhånden lempet. På SKs tid blev egentlige selvmordere begravet på fattigvæsnets kirkegård (nedlagt 1842), der almindeligvis blev omtalt som 'selvmorderkirkegården', og som lå ved Farimagsvæien mellem Nørreport og Sortedams Sø. Før SKs tid har man muligvis i grove tilfælde ladet selvmordere begrave på Straffeanstaltens kirkegård (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 19

◀ **en Henrettelses Dag** : Henrettelser af personer, der var dømt til døden, blev i København eksekveret på retterstedet på Amager uden for Amager Port, og de henrettede blev begravet på Straffeanstaltens nærliggende kirkegård.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 20

◀ **Lighed med et Digt i Knaben Wunderh: ... p. 204** : sigter til visen »Weltlich Recht« i den berømte, romantiske folkevisesamling *Des Knaben Wunderhorn. Alt deutsche Lieder*, udg. af L. Achim v. Arnim og Cl. Brentano, 2. udg., bd. 1-3, Heidelberg 1819 [1806-08], ktl. 1494-1496 (forkortet *Des Knaben Wunderhorn*); bd. 2, s. 204. Visen beretter om henrettelsen af en barnemorderske ved navn Nannerl, hvor benådningen kommer for sent, ligesom i Brentanos fortælling. (If. regning hos C.A. Reitzel opgjort pr. 31. dec. 1836 (KA, D pk. 8 læg 1) anskaffede SK sig *Des Knaben Wunderhorn* 14. marts 1836.)

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 22

◀ **det er en Fændrik ... men for silde** : jf. de to sidste strofer af »Weltlich Recht«: »Der Fährdrich kam geritten und schwenkte seine Fahn': / 'Halt still mit der schönen Nanner! Ich bringe Pardon.' - // 'Fährdrich, lieber Fährdrich, sie ist ja schon tot.' - / Gut Nacht, meine schöne Nanner! Deine Seel' ist bei Gott.« Jf. ligeledes »Historien om den brave Kasper og skøn Ane« (43,2), hvor forfatteren i fortællingen beretter om fændrik grev Grossinger: »Grossinger styrtede; Folk fløi fra hinanden, jeg saae ind i Kredsen, jeg saae et Staal lyne i Morgensolens Straaler - Gud! det var Skarpretterens Sværd! - Jeg sprængte til, jeg hørte Mængdens Veeklager. 'Pardon! Pardon!' skreg Grossinger, og styrtede med det vaiende Slør ind i Kredsen som en Rasende, men Skarpretteren holdt ham skøn Anes blodige Hoved imøde, som i Dødstrækket stirrede paa ham med et veemodigt Smil.« *Phantasiestykker*, s. 118.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 25

◀ **Steffens' de 4 Nordmænd** : *De fire Normænd. En Cyclus af Noveller ved Henrich Steffens*, overs. af J.R. Reiersen, bd. 1-3, Kbh. 1835 [ty. 1828], ktl. 1586-1588 (bd. 4-6 i *Henrich Steffens's samlede Fortællinger*, udg. af C. Fr. Güntelberg, bd. 1-9, Kbh. 1834-39). - **Steffens**: Henrich Steffens (1773-1845), no.-da.-ty. filosof, naturforsker og forfatter, professor i Halle 1804-06 og 1808-11, herefter professor i Breslau og fra 1832 i Berlin.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 27

◀ **hans Helte begynder ... med at tale om de norske Fjelde** : jf. fx Ingiers store replik i begyndelsen af den sjette og sidste novelle: »jeg har ofte besluttet, at trække mig tilbage fra denne mørke Verden; men da kalder den mig igjen med mægtig Stemme, og jeg føler, at jeg formaaer det ikke. Ere de steile Klipper, som høie og kolde og skarpe skue ned i Havet, og de brusende Bølger, ligesom rasende i Vrede, styrte sig skummende imod Klippevæggene, ere de ikke Nordens sande Kjempeaander? Naar jeg lytter til deres Samtale, bliver jeg ofte selsomt tilmode. – Naar Havet paa en klar Dag ligger udstrakt for mig, som en glat, rolig, uendelig Flade; naar de steile Steenvægge skue med rolig Mildhed ned over den vaade Slette, og Solen da venlig skinner paa Væggen og speiler sig i Havet, – hvo aner da den Rædsel, det hemmelige Bedrag, som skjuler sig i denne Rolighed? Vi staae letsindige og kunne fatte sand Tillid til de onde Aander, som venlig lokke os; men pludselig bryder Raseriet løs, Solen skjuler sig, de listige Aander drive et ødelæggende Spil i en trylleagtig Taage. – Det er, som om de hadede hverandre. – Forbittret og i sin nøgne, øde Dunkelhed stirrer Klippen gennem den fugtige Taage ned i det oprørte Hav; i Raseri styrter Havet sig med taarnhøie Bølger ind mod Klipperne og adsplittes, hvor disse vove sig ned i Dybet; opirret drives det tilbage i skummende, men afmægtigt Raseri, for atter at fornye Angrebet. – Da troer det enfoldige Menneske, at de hade og bekæmpe hverandre; og det er dog kun den hemmelige, ødelæggende Trang. Først nu, i denne tilsyneladende Kamp, forstaae de hverandre og have i Fællesskab sammensvoret sig om at tilintetgjøre alt Liv«, *De fire Normænd* bd. 3, s. 314f.

I trykt udgave: Bind 17 side 43 linje 31

◀ **Begravelse i indviet Jord** : 43,19. Når en ny kirkegård blev oprettet, skulle den højtideligt indvies ved en tale af sognepræsten, jf. forordning af 22. feb. 1805, § 9. – I »Historien om den brave Kasper og skøn Ane« bestem- mer hertugen, at både Kasper og Ane skal have 'en ærlig 'grav' ved siden af Kaspers mor, dvs. en grav i indviet jord, jf. *Phantasiestykker*, s. 120f.

I trykt udgave: Bind 17 side 43m linje 1

◀ **den Gud ... i 4 og 5 Leed** : jf. fx 2 Mos 20,5: »jeg, HERREN din Gud, er en nidkier Gud, som hiemsøger Fædres Misgjerning paa Børn, paa dem i tredie, og paa dem i fierte Led; paa dem, som hade mig« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 43m linje 5

◀ **Kong Lear ... keine gute Theologie** : replik af den oprevne kong Lear i 4. akt, 6. scene, i William Shakespeares tragedie *King Lear*. Det ordrette ty. citat er fra *Shakspeare's dramatische Werke*, overs. af A.W. v. Schlegel og L. Tieck, bd. 1-9, Berlin 1825-33 (jf. ktl. 1883-1888, tolvbinds udg., Berlin 1839-41); bd. 8, 1832, s. 362.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 9

◀ **Baggesen** : Jens Immanuel Baggesen (1764-1826), da. forfatter.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 17

◀ **Kalundborgskrøniken** : Baggesens komiske fortælling »Kallundborgs Krønike, eller Censurens Oprindelse« (1786), i *Jens Baggesens danske Værker*, udg. af forfatterens sønner og C.J. Boye, bd. 1-12, Kbh. 1827-32, ktl. 1509-1520; bd. 1, s. 221-252.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 17

◀ **Da kom paa Hesten ... ridende saa rap** : jf. *Jens Baggesens danske Værker* bd. 1, s. 235, hvor citatet lyder: »Da kom paa Hesten, trap, trap, trap, / *Jens Skovfogd* ridende saa rap«.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 19

◀ **Kjæmpehistorierne** : De såkaldte fornaldersagaer eller oldtidssagaer og romantiske sagaer henter deres emne fra tiden før ca. 850 og er præget af overnaturligt og fantastisk stof. Jf. *Nordiske Kæmpe-Historier efter islandske Haandskrifter*, overs. af C.C. Rafn, bd. 1-3, Kbh. 1821-26, ktl. 1993-1995 (forkortet *Nordiske Kæmpe-Historier*). Bd. 3 bærer titlen: *Nordiske Kæmpe-Historier eller mythiske og romantiske Sagaer efter islandske Haandskrifter*.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 24

◀ **Historien om ... Kong Heidreks Saga** : »Hervørs og Kong Hejdreks Saga, efter den islandske Grundskrift fordansket med oplysende Anmærkninger«, ved C.C. Rafn, i *Nordiske Kæmpe-Historier* bd. 3, C, s. 1-124. Bd. 3 er opdelt i tre afdelinger: A, B og C, som hver er pagineret forfra.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 25

◀ **Rafns:** Carl Christian Rafn (1795-1864), oldforsker, udgiver og oversætter, 1820-26 lærer ved Landkadetakademiet, 1825 medstifter af Det kgl. danske Oldskriftselskab og derefter dets sekretær, 1826 titulær professor.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 26

◀ **næsten om enhver Helt ... var den stærkeste** : Det findes der ingen eksempler på i »Hervørs og Kong Hejdreks Saga«; her kaldes heltene gang på gang: »en mægtig Mand«, »stor og stærk«, »en stor Kriger«, »en berømt Kriger«, »meget mægtig og en stor Kriger«, »mægtige Kæmper«, »en stor Kæmpe«. Om kongesønnen Hejdrek hedder det, at »han var saa stærk og tapper, at man ingensteds fandt hans Lige«, *Nordiske Kæmpe-Historier* bd. 3, s. 44; og om den senere kong Hejdreks frillesøn Lød fortælles det, at han »syntes allerede i sin unge Alder at overgaae Andre«, s. 58.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 29

◀ **Svafurlame ... egl. have dræbt sig selv** : Odins sønnesøn Svafurlame eller Svafurlami får sværdet Tyrfing af dværgene Durin og Dvalin, der udtaler den nævnte forbandelse over sværdet; i vrede slår Svafurlame forgæves ud efter den ene af dem, men rammer kun den sten, dværgen er forsvundet i. Sværdet Tyrfing overtages senere af Arngrim, der dræber Svafurlame i en tvekamp.

I trykt udgave: Bind 17 side 44 linje 31

◀ **Agantyr skal stride ... Staal aldrig fæstede paa den** : Arngrim's ældste søn, Angantyr, overtager sværdet Tyrfing. Han og hans brødre møder i en holmgang på Samsø Hjalmar og Odd (også kaldet Ørvarodd), hvor Ørvarodd bærer en skjorte, der gør ham usårlig.

I trykt udgave: Bind 17 side 45 linje 1

◀ **paa eengang tales der ... Neppe han seirer** : Ørvarodd dræber efter tur Angantyr's elleve brødre og vinder efter en lang og voldsom kamp holmgangen, mens Angantyr og Hjalmar dræber hinanden, *Nordiske Kæmpe-Historier* bd. 3, s. 18-24.

I trykt udgave: Bind 17 side 45 linje 8

◀ **Bihjælp** : hjælpemiddel.

I trykt udgave: Bind 17 side 45 linje 15

◀ **Historien om den Lænke ... ikke findes i Verden** : hentyder til et sagn fra den nordiske mytologi, kendt fra den yngre *Edda*, hvor der fortælles gudesagn om Lokes tre børn, Fenrisulven, Midgårdsormen og Hel. Indtil ulven slippes ud ved Ragnarok og til sidst dræbes af Vidar, vil aserne holde den bundet af et stærkt bånd, Gleipner, spundet af seks (ikke fem) ting: lyden af kattetrin, kvinders skæg, bjergenes rødder, bjørnens sener, fiskenes ånde og fuglenes spyt. SKs kilde synes at være N.F.S. Grundtvig *Nordens Mytologi eller Udsigt over Eddalæren for dannede Mænd, der ei selv ere Mytologer*, Kbh. 1808, ktl. 1948 (forkortet *Nordens Mytologi*). Her fortælles det, s. 73, at dværgene gjorde »det stærke, silkebløde Baand, Gleipner« af følgende fem ting: »Af Kattetrins Døn / Og af Kvindernes Skæg, / Af Bjergenes Rødder, / Af Fiskenes Aande / Og Fuglenes spyt.« Og det tilføjes: »Derfor fattes disse Ting endnu i Naturen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 45 linje 20

◀ **Thor ... kommer til at staae paa Havsens Bund** : Fortællingen indgår i et sagn om Thors rejse til Udgårdsloke i den nordiske mytologi, kendt fra den yngre *Edda*. Jf. N.F.S. Grundtvig *Nordens Mytologi* (1808), s. 121, og J.B. Møinichen *Nordiske Folks Overtroe* (35,34), s. 439.

I trykt udgave: Bind 17 side 45 linje 23

◀ **Ørvarodd's Saga ... Sværd, der aldrig standser for Noget:** »Ørvarodds Saga« i C.C. Rafn *Nordiske Kæmpe-Historier* bd. 3, B (44,25), s. 57-206; s. 118, hvor Øgmund i kampen med Ørvarodd siger til ham: »jeg hug dig paa Skuldrene, og agtede at skille dig ved den ene Arm, men det bed ikke paa din Skjorte, uagtet jeg har et Sværd, som aldrig standser for noget«.

I trykt udgave: Bind 17 side 45m linje 1

◀ **dyrebar Smørelse, som heldbreder ethvert Saar** : hentyder til »Kong Olger Danskes Krønike«, i *Moerskabslæsning* bd. 1, 2. del (47,17), s. 170f. Da Holger Danske ville forlade England og tage til Danmark, faldt 100 krigere ham i ryggen; men hans brorsøn Galter, som var sendt til England af sin far, kom ham til undsætning. Sammen fik de alle forrædere dræbt på nær én, men blev selv ilde såret. »Olger tog sin

Smørelse, og smurte begge deres Saar, saa bleve de begge heele. Da Galter det saae, bad han Olger, at han vilde give ham noget af samme Smørelse, hvilket og han gjorde, og Galter holdt den hos sig for en dyrebar Gave og Klenodie«.

I trykt udgave: Bind 17 side 45m linje 7

◀ **Statens Idee ... forsvandt ... i Socrates** : Kritikken af Sokrates for at lade det almene og objektive, dvs. staten, vige til fordel for individet, dvs. det subjektive, stammer fra Hegel, jf. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, udg. af C.L. Michelet, bd. 1-3, Berlin 1836, ktl. 557-559; bd. 2, i *Hegel's Werke* (*) bd. 14, s. 71ff., især s. 73: »Der Staat hat seine Kraft, welche in der Continuität des Allgemeinen bestand, – ununterbrochen von den einzelnen Individuen, Ein Geist, daß das einzelne Bewußtseyn keinen anderen Inhalt und Wesen kennt, als das Gesetz, – verloren«; og s. 91ff. (*Jub.* bd. 18, s. 71ff. og s. 91ff.).

I trykt udgave: Bind 17 side 46m linje 8

◀ **det af Katholiker ... Hedningerne ikke kunne blive salige** : Kilden har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 16

◀ **en gl. tydsk Digter** : ukendt.

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 23

◀ **O stærker Gott ... mich armen Dichter** : Citat fra digtet »Vorrede in die klegliche Zukunft« (se følgende kommentar). SK udelader udråbstegn efter 'Richter'.

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 24

◀ **altdeutsche Lieder ved Görres p. 159** : *Altdeutsche Volks- und Meisterlieder aus den Handschriften der Heidelberger Bibliothek*, udg. af J. Görres, Frankfurt a.M. 1817, ktl. 1486 (if. boghandler Schuboths hovedjournal købte SK bogen 29. nov. 1836). Digtet »Vorrede in die klegliche Zukunft« findes s. 158-163 og det anførte citat s. 159. – **Görres**: Joseph Görres (1776-1848), ty. udgiver, filolog og historiker, professor i München.

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 26

◀ **Andersens**: Hans Christian Andersen (1805-75), da. forfatter.

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 31

◀ **Novelle: Improvisatoren** : *Improvisatoren. Original Roman i to Dele* udkom 9. april 1835.

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 31

◀ **felicissima notte** : ital. 'lykkeligste nat!'

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 33

◀ **»Nordboen ønsker ... 1 D. p. 102** : citat fra H.C. Andersens fodnote i *Improvisatoren*, 1. del, kap. 8, s. 102. SK ændrer H.C. Andersens interpunktion.

I trykt udgave: Bind 17 side 46 linje 34

◀ **Vægtere ... i gl. tydske Sange** : sigter til den litterære genre 'Tagelied', som var udbredt i den ty. minnesang.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 3

◀ **Wach uff Wach uff ... det gryer ad Dag** : Citat fra den ty. folkevise »Wächtersruf«, hvor første strofe lyder: »Wach uff! Wach uff! mit heller Stimm / Hub an ein Wächter gute; / Wo zwey Hertzlieb bey einander sin, / Die halten sich in Hute, / Daß ihnen kein Arges wiederfahr, / Und ihnen ihre Sach nit mißlinge.« *Altdeutsche Volks- und Meisterlieder* (46,26), s. 111, jf. også s. 117. At vægterne med deres råb minder de elskende om, at der gryer ad dag, jf. også s. 113, s. 115 og s. 120.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 5

◀ **Kjæmpehistorierne** : fornaldersagaerne el. oldtidssagaerne (44,24); heltesagnene.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 9

◀ **Holger Danske komme rennende ... hugger til ham** : refererer til »Kong Olger Danskes Krønike«, i *Moerskabslæsning* bd. 1, 2. del (47,17). Udtrykket 'komme rendende' forekommer jævnligt, også i betydningen 'komme ridende', om Holger Danske, fx 2. del, s. 26-30; at de 'rende' efter hverandre forekommer fx s. 112 og s. 121. I øvrigt bruges udtrykket 'han rendte' utallige gange både i »Kong Olger Danskes Krønike« og i »Krønike om Keiser Carl Magnus« (47,17); i sidst nævnte krønike fortælles det, at kejser Carl Magnus 'rendte' alene efter den hedenske kong Janemund, som flygtede, men kejseren forfulgte ham »to Mile«, *Moerskabslæsning* bd. 1, 1. del, s. 71. Senere fortælles det om Roland og Oliver (47m,17), at de »rendte syv Mile«, bd. 1, 1. del, s. 113.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 11

◀ **Holger Danske ... erindrer han det Forbigangne** : refererer til den fr. version af »Olger Danskes Krønike« (48,1), i *Moerskabslæsning* bd. 1, 2. del (47,17), s. 273-308; s. 289-293. – Holger Danske møder prinsesse Morgana, der bor på slottet Avalon. Den krone, hun giver ham, skænker evig ungdom og får ham til at glemme andre følelser end hendes kærlighed; if. sagnet var Morgana en fe, datter af troldmanden Merlin og søster til den keltiske sagnkonge Artus el. Arthur. Det var ikke Morgana, der tog kronen af Holger Danske; den gik selv løs og faldt til bunds i en kilde og lod sig ikke finde igen; Morgana søgte efter den, men forgæves, s. 293.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 16

◀ **Rabecks** : *Dansk og Norsk Nationalværk, eller Almindelig ældgammel Moerskabslæsning*, udg. af K.L. Rahbek, bd. 1-3, Kbh. 1828-30, ktl. 1457-1459 (forkortet *Moerskabslæsning*). Bd. 1 indeholder i to selvstændigt paginerede dele en moderniseret gengivelse af Christiern Pedersens overs. af »Krønike om Keiser Carl Magnus« og »Kong Olger Danskes Krønike«. – **Rabeck**: Knud Lyne Rahbek (37,11).

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 17

◀ **imoralske** : immoralske, umoralske, usædelige.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 24

◀ **de theol: Disputer ... under Striden** : de teologiske diskussioner, de fører, jf. *Moerskabslæsning* bd. 1, 2. del (47,17), fx s. 157-160 og s. 266, hvor Holger Danske kommer med en bekendelse, der minder om den apostolske trosbekendelse. Jf. også bd. 1, 1. del, fx s. 85-88, hvor den kristne helt Roland (47m,7) fører en diskussion med den muslimske kæmpe Ferakunde om treenigheden og opstandelsen fra de døde.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 29

◀ **en Muhamedaner ... og andre vore Afguder** : Holger Danskes modstander, kong Carvels forlovede, jomfru Gloriant, råber: »O Gud Mahomed og andre vore Afguder, hjælper snart min Fæstemand, at denne mægtige Kjæmpe Olger Danske ikke slaaer ham ihjel fra mig.« *Moerskabslæsning* bd. 1, 2. del (47,17), s. 45.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 31

◀ **mit Exemplar** : SKs eksemplar af *Moerskabslæsning* er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 17 side 47 linje 33

◀ **den uhyre Troppemasse vi ofte høre tale om** : I »Krønike om Keiser Carl Magnus« fortælles der gang på gang om 10.000, 20.000 el. 30.000 mand, der enten kommer el. er på flugt; indimellem også om 120.000, 300.000, 400.000, jf. *Moerskabslæsning* bd. 1, 1. del (47,17), fx s. 25, s. 38, s. 139, s. 167, s. 113 og s. 165. I ét tilfælde beskrives størrelsen af kejser Carl Magnus' tropper således: »Hæren var to Dages Færd lang og bred, og tolv Mile hørtes Bulder og Gny af dem«, s. 53.

I trykt udgave: Bind 17 side 47m linje 4

◀ **Oliver ... og Roland alene nedlagt 1000** : Oliver og Roland er helte i »Krønike om Keiser Carl Magnus«. Her sigtes formentlig til tvekampen mellem Roland og den hedenske kongesøn Otuel, som bliver kristnet, og det derpå følgende drabelige slag, som Roland, Oliver, Otuel og Holger Danske udkæmper mod den mægtige, hedenske kong Garsia og hans medsammensvorne konger, *Moerskabslæsning* bd. 1, 1. del (47,17), s. 143-148. SK synes at sammenblende flere episoder.

I trykt udgave: Bind 17 side 47m linje 7

◀ **den lange Remse ... Helte han har overvundet** : jf. »Krønike om Keiser Carl Magnus«, *Moerskabslæsning* bd. 1, 1. del (47,17), s. 179, hvor der opregnes 10 lande. Beretninger om en række helte, der overvindes i et slag, forekommer gang på gang, men ikke i form af en remse.

I trykt udgave: Bind 17 side 47m linje 17

◀ **Dette har Holberg saa ypperlig opfattet** : spiller formentlig på 18. scene i Holbergs komedie i én akt *Diderich Menschen-Skræk* (1731), hvor Diderich, en officer med tilnavnet 'Menneskeskræk', erindrer, at »mit Navn var saadan Skræk iblant Tyrkerne, at de havde ingen Lykke at gjøre noget Forsøg paa Bytte: Saa kied havde jeg gjort dem af det Handverk. Jeg tør sige, at jeg allene ved Partie hid og did skildte dem over ved 20000 Mand og med min egen Hand paa en Maanedes Tid massacrerte über 2000 Janitscharen auf einmahl«; øjeblikket efter (20. og 21. scene, komediens sidste) får han imidlertid prygl af sin kone. Se også 2. akt, 1. scene, i Holbergs komedie *Jacob von Thyboe Eller Den stortalende Soldat* (1725). Jacob von Tyboe, en officer med hang til overdrivelser, fortæller spasmageren Jesper Oldfux om sine angivelige bedrifter i Holland, hvor han først i ét slag ene mand har nedlagt en hel arme og siden i et andet slået 600 mand ihjel: »Jesper. / Ach! Herren maatte nok sætte et 0 til. / Tyboe. / Det maae andre heller gjøre. Jeg haver mafoi [fr. min tro!] aldrig spurgt efter Tallet. Det kom Jacob von Tyboe i de Tider ikke an paa et Hundrede meer eller mindre; Jeg kan ikke begribe, hvor min Pallask [ryttersværd] kunde holde det saalænge ud.« *Den Danske Skue-Plads* bd. 1-7, Kbh. 1758 el. 1788 [1731-54], ktl. 1566-1567; bd. 4 og bd. 3. Bindene er uden årstal og sidetal. – **Holberg:** Ludvig Holberg (1684-1754), da.-no. digter, filosof og historiker, professor ved Københavns Universitet fra 1717.

I trykt udgave: Bind 17 side 47m linje 23

◀ **Papageno i Tryllefløiten ... jeg er et Naturmenneske** : Papageno, en eventyragtig og lystig fuglefænger, er en af hovedpersonerne i Mozarts (11,15) opera *Die Zauberflöte*, komponeret 1791 til tekst af Emanuel Schikaneder (1751-1812). Jf. *Tryllefløiten. Syngestykke i to Acter af Emmanuel Schickaneder. Oversat til Mozarts Musik*, af N.T. Bruun, Kbh. 1816 (og *Tryllefløiten. Syngestykke af Schikaneder. Med Musik af Mozart*, 2. forandrede udg., Kbh. 1826, som har operaen inddelt i fire akter; her anvendes udgave fra 1816). I 2. akt, 3. scene, synger Papageno: »jeg er – saadan, hvad de Lærde kalde: et Naturmenneske, der lader sig nøie med Søvn og Æde og Drikke – og saa, om det kunde slumpe til, en vakker lille Kone!« s. 59.

I trykt udgave: Bind 17 side 47m linje 29

◀ **Holger D. ... fra et catholsk Land** : Det fr. sagn om »Ogier le Danois« kendes i en række versioner. Christiern Pedersens fordanskning »Kong Olger Danskes Krønike« udkom 1534. Herom skriver han i sin fortale: »thi gjorde jeg mig Fliid, at jeg kunde opspørge den, og jeg fandt den omsider til Paris i Frankerige prentet paa fransk, saa lod jeg den først udsætte paa Latin, og gav derfor Guld og Penge, thi jeg kunde ikke selv forstaae det franske Tungemaal. Siden skrev jeg den paa dansk efter Latinen med stor Arbeide, og lod den udgaae paa Prent«, *Moerskabslæsning* bd. 1, 2. del (47,17), s. 4f. – **Christen Pedersen:** Christiern Pedersen (ca. 1480-1554), magister, teolog, forfatter, overs. af Det Nye Testamente (1529).

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 1

◀ **det Vidunderlige ved Holger D.^s sidste Liv** : hentyder formentlig til, at Holger Danske var i Paradis i 200 år, hvorefter jomfru Morgua lod ham komme frem, så han kunne se, hvorledes det stod til med kristendommen. Når han beholdt den guldring på sin finger, som Morgua havde givet ham, var han som en ung mand på 30 år. Han frelste mange kristne fra fangenskab hos tyrkerne. – **det Vidunderlige:** det underfulde.

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 5

◀ **Hvo det troer ... det staaer ikke i credo** : sigter til en udtalelse af kong Artus (47,16), da han kom til det slot, hvor Holger Danske opholdt sig, efter at han var strandet på en øde ø: »her skulle vi blive tilhobe i Glæde; thi mene mange daarlige [tåbelige] Mennesker, at de skulle komme mod den yderste Dag, og stride mod Antichristen og hans Kjæmper, ligerviis som Enoch og Elias skulle komme og prædike mod ham. Hvo det troer eller ikke, han synder ikke dermed. For det staaer ikke i Credo, det er ei heller troligt, at det skal skee.« *Moerskabslæsning* bd. 1. 2. del (47,17), s. 251f. – **credo:** lat. 'jeg tror'; alm. betegnelse for den apostolske trosbekendelse, der begynder med ordet 'credo'.

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 6

◀ **Den, som hende (Krøniken) skrev ... ikke i den hellige Skrift** : Citatet, som afslutter Christiern Pedersens oversættelse, lyder i sammenhæng: »Den som hende [dvs. krøniken] skrev, meente, at han [Holger Danske] skulde komme igjen til Dommedag og stride mod Antichrist med Sværd og Spyd, hvilket dog ikke er troligt, ikke heller bør os det at troe, thi det findes ikke i den hellige Skrift; men hver maa derom sige, hvad Gud giver ham i Sinde.« *Moerskabslæsning* bd. 1, 2. del (47,17), s. 272.

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 9

◀ **Hillethed** : hildethed; forblindelse, forudindtagethed.

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 17

◀ **Kant** : 41,31.

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 33

◀ **Kategoriernes Tilnærmelse ... tog Alt tilbage** : I sit erkendelsesteoretiske hovedværk, *Critik der reinen Vernunft* (41,5), argumenterer Kant for, at når empiriske anskuelser (rumlige og tidlige forestillinger med ubestemt erfaringsindhold) bringes ind under de såkaldte kategorier (begreber om mulige træk ved genstande), danner forstanden begreber om erfaringsgenstande, hvorom det er muligt at have sikker erkendelse. Hvis kategorierne anvendes ikke-empirisk, dvs. der dannes forestillinger om genstande, der ikke kan foreligge for en mulig erfaring, dannes hvad Kant kalder ideer. Disse ideer refererer ikke til erfaringsgenstande, og en teoretisk erkendelse baseret på dem er umulig. En erkendelse af, hvad det er, som afficerer sansorganerne og derfor frembringer de forestillinger, der anskues i rum og tid, og som Kant kalder 'das Ding an sich', tingen i sig selv, er ligeledes umulig. – Den her givne karakteristik af Kant går således ud på, at han på den ene side sikrer erkendelsen inden for erfaringsverdens rammer, men på den anden side udelukker erkendelsen af den egentlige virkelighed, tingene i sig selv, af sjælen, af kosmos og af Gud. Denne kritik af Kant blev oprindeligt formuleret af J.G. Fichte (16,5) og F.W.J. Schelling (41,6) og danner indgang til romantikkens filosofi. – **νοοῦμενα**: gr. nooûmena. Ordet anvendes af Platon, der fx i *Staten*, 508d ff., skelner imellem nooûmena, dvs. genstande, der kun kan erkendes med fornuften, og phainómena, dvs. genstande, der kendes gennem sansningen. Samme skelnen findes hos Kant i afsnittet »Von dem Grunde der Unterscheidung aller Gegenstände überhaupt in *Phaenomena* und *Noumena*« i *Critik der reinen Vernunft*, s. 294-315. Tingene i sig selv er sådanne nooûmena.

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 34

◀ **Brug af Ordet uendelig ... i Philosophien** : Det ligger i den kantske erkendelsesteori, at 'das Ding an sich' er uendelig, eftersom den ikke er bestemt, dvs. er en genstand for mulige forestillinger.

I trykt udgave: Bind 17 side 48 linje 36

◀ **Hegel ... søgte han at udskille ... i Xstd.** : Det traditionelle skel imellem Gud og Verden genfindes i romantikkens digtning som en modsætning imellem det uendelige og ideale på den ene side og det endelige og reale på den anden. I *Vorschule der Ästhetik* (29,4) bestemmer Jean Paul, i § 31ff., bd. 1, s. 235ff., det humoristiske eller romantisk-komiske som udtryk for den opfattelse, at modsætningen er subjektiv, og at det endelige skal forstås i lyset af det uendelige. Der foreligger således i humoren en formidling imellem det endelige og det uendelige. Eller med Jean Pauls eksempel: For humoristen findes ikke enkelte dårer eller enkeltstående dårskab, men kun dårskab i almindelighed og en afsindig verden. Hvis den kristne formidling mellem Gud og verden, som den fx kommer til udtryk i Kristus-skikkelsen, opfattes som humoristisk i Jean Pauls betydning, dvs. som det, der her kaldes det »humoristiske Element« i kristendommen, indebærer det, at der ikke findes syndere, men kun syndighed og en syndig verden, hvorved ansvaret forskertses. Når Hegel (42,1) siges at have udskilt dette element, sigtes der netop (kritisk) til, at individet – det endelige – er bestemt af verdenshistorien, dvs. det uendelige.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 2

◀ **et andet Sted i mine Papirer** : sigter måske til en optegnelse, dateret 19. juli 1836, skrevet på et løst blad: »Skulde det Ironiske i Christd. ikke ligge deri, at den gjorde et Forsøg paa at omfatte hele Verden, men til Umuligheden heraf laae Spiren i den selv, og hermed hænger det andet sammen – det Humoristiske – dens Betragtning af det den egl. kalder Verden (dette Begreb hører nemlig egl. med til den og den staaer derfor paa en Maade paa halv Veien), idet Alt hvad der hidtil havde gjort og endnu gjorde sig gjældende i Verden blev sat i Forhold til den Christnes formentlig ene Sande, og derfor Konger og Fyrster, Magt og Herlighed, Philosopher og Kunstnere, Fjender og Forfølgere etc. etc. forekomme dem at være Intet og ved deres Formening om, at være noget stort – latterlige – « (*Pap. I A 207*). Jf. også journalen BB:51.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 4

◀ **Quietisme** : oprindeligt betegnelse for den sp. jesuit og teolog Luis de Molinas lære om, at salighed opnås ved at eliminere alt subjektivt og ved – uden at besidde individualitet – at hensynke i Gud. Her bruges udtrykket som en understregning af, at individets 'hensynken' hos Hegel i det almene, dvs. individet anskuet som et produkt af den historiske udvikling, udelukker etiske krav til den enkelte. Det var en i samtiden ofte fremsat kritik af Hegels filosofi, at den fører til kvietisme. Denne kritik stammer bl.a. fra en misforståelse af hans påstand: »was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig«, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, udg. af E. Gans, Berlin 1833 [1820], ktl. 551, »Vorrede«, i *Hegel's Werke* (41,5) bd. 8, s. 17 (*Jub. bd. 7, s. 33*), og *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (41,5) bd. 1, »Die Logik«, § 6, i *Hegel's Werke* bd. 6, s. 10 (*Jub. bd. 8, s. 48*).

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 6

◀ **Goethe i hans Faust ... anden Deel kom saa silde** : 19,25.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 7

◀ **Goethe ... i et ell. andet Kunstværk ... denne Troesbekjendelse** : hentyder til Goethes selvbiografi *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit* (i 4 dele, 1811-31), hvor han udtaler, at hele hans digtning er »Bruchstücke einer großen Confession«, opstået af driften efter »dasjenige was mich erfreute oder quälte, oder sonst beschäftigte, in ein Bild, ein Gedicht zu verwandeln.« *Goethe's Werke* (19,25) bd. 24-26, 1829, og bd. 48, 1833; bd. 25, s. 108f.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 12

◀ **Hegels efterfølgende Standpunct ... sin Gyldighed** : I den hegelske dialektik frembringer hver fase i den historiske el. begrebsmæssige udvikling (som er to sider af samme sag) sin modsætning og derfor sin opløsning; begge indgår i en højere enhed, der ikke negerer el. tilintetgør de to foregående faser, men indoptager dem i sig, hvorved enhver af dem »beholder sin Gyldighed«. Fx indeholder kategorien 'vorden' i den hegelske kategorilære både 'væren' og 'intet' i forening, hvorved modsætningen mellem dem er ophævet. – **Hegel:** 42,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 17

◀ **som Justitsraaden sluger Kameraaden** : En justitsråd var if. rangforordningen af 14. okt. 1746 placeret højere end en kammerråd (en virkelig justitsråd rangerede i 4. klasse, en titulær justitsråd dog kun i 5. klasse; en virkelig kammerråd rangerede i 6. klasse, en titulær kammerråd dog kun i 7. klasse). Udnævnelse til højere rang eliminerede ikke en lavere og tidligere, men indoptog den, og kun den højere rang blev benyttet.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 19

◀ **en lille Piece ... over Lenaus Faust** : *Ueber Lenau's Faust*. Von Johannes M.....n, Stuttgart 1836. Johannes M.....n er pseudonym for Hans Lassen Martensen (1808-84), cand.theol. 1832, opholdt sig i udlandet (især i Berlin, Heidelberg, München, Wien og Paris) 1834-36, lic.theol. 1837 og fra 1838 lektor i teologi. Lenau er pseudonym for den romantiske østrigske forfatter Nikolaus Franz Niembsch Edler von Strehlenau (1802-50), som Martensen blev nær ven med under sit ophold i Wien i 1836. Martensen fortolker forskellen mellem Lenaus episk-dramatiske digt *Faust. Ein Gedicht*, Stuttgart og Tübingen 1836, og Goethes tragedie *Faust* (19,25) og opfatter Lenaus *Faust* som et helt igennem kristeligt digt. Martensen indarbejdede sin afhandling i »Betragtninger over *Ideen af Faust*. Med Hensyn paa *Lenaus Faust*«, i *Perseus, Journal for den speculative Idee*, udg. af J.L. Heiberg, nr. 1, juni 1837, ktl. 569 (forkortet *Perseus*), s. 91-164. Jf. F.C. Sibberns anmeldelse i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 20, Kbh. 1838, s. 405-415.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 21

◀ **fortælles ... Mephistopheles holder en Epilog** : I Lenaus *Faust* begår Faust til sidst selvmord, og i en epilog triumferer Mefistofeles over, at Faust fejlagtigt troede at kunne slippe fra ham på den måde. Jf. Martensens gennemgang i *Ueber Lenau's Faust*, s. 57, og i »Betragtninger over *Ideen af Faust*. Med Hensyn paa *Lenaus Faust*«, i *Perseus*, s. 162f. Martensen tolker epilogen – mod Goethes opfattelse – som tegn på, at Mefistofeles ikke er en magt, der hører med til livet, men er livets fjende og ødelægger, *Ueber Lenau's Faust*, s. 57.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 22

◀ **Goethe har Ret ... Heinrich, Heinrich** : Første del af Goethes *Faust* (19,25) slutter med, at ikke Mefistofeles, men en »Stimme von innen, verhallend« kalder på Faust ved hans fornavn: »Heinrich! Heinrich!« mens Mefistofeles forsvinder sammen med Faust. Jf. *Goethe's Werke* bd. 12, 1828, s. 247.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 26

◀ **i D. Juan** : i Mozarts opera *Don Juan* (11,15).

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 30

◀ **d. evige Jøde** : el. Ahasverus, kendt fra flere sagn, der blev nedfældet i krøniker i Sydeuropa og England i begyndelsen af det 13. årh., og som har levet videre i folkebøgerne, jf. fx J. Görres *Die teutschen Volksbücher*, Heidelberg 1807, ktl. 1440, s. 200-203. If. et af sagnene, der muligvis går tilbage til Armenien, skulle 'den evige jøde' have været dørvogter hos Pontius Pilatus og foragteligt have slået Jesus i ryggen med en knytneve, da Jesus blev slæbt ud fra borgen; han skulle desuden have råbt til Jesus: Gå noget hurtigere! hvorpå Jesus skulle have vendt sig om og sagt: Jeg går, men du skal vente, indtil jeg kommer igen. If. andre sagn skulle 'den evige jøde' have nægtet Jesus at hvile sig på dørtærsklen til sit hus, da Jesus slæbte sit kors

ud til Golgata. Nyere sagn vil vide, at han var skomager i Jerusalem, deraf betegnelsen Jerusalems Skomager. Som straf for, hvad 'den evige jøde' havde gjort mod Jesus, skulle han til evig tid vandre fredløs og fortvivlet omkring på jorden.

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 31

◀ **Tilfældet med Prometheus** : If. en gr. myte stjal Prometheus ilden fra himlen og gav den til menneskene, som han havde skabt. Zeus straffede ham for hans handling ved at lænke ham til en klippe, hvor en grib hver dag hakkede i hans lever, som voksede ud igen i løbet af natten. Prometheus betragtes ofte som ophav til den menneskelige kultur. Jf. *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch* (23,12) bd. 2, s. 493. Jf. også *Ueber Lenau's Faust*, s. 55, hvor Martensen skriver om Faust i Lenaus udformning: »So wandert er, der von Gott und der Menschheit Verstoßene, hinaus in die finstere Nacht. Einsam, am stürmischen Felsenstrande sitzt der christliche Prometheus und schaut ins wilde Meer hinaus. An seinem Herzen nagt der Geyer des unermeßlichen Verlangens, das nie gestillt wird: 'Könnst' ich vergessen, daß ich Creatur!'« (»Betragtninger over *Ideen af Faust*. Med Hensyn paa *Lenaus Faust*«, i *Perseus*, s. 161). I øvrigt opfatter Martensen Faust, Don Juan og Prometheus som beslægtede figurer og sammenligner dem således med hinanden: »Es ist das Gemeinsame der mit Faust verwandten Charaktere, daß sie sich selbst ihren Himmel zerstört haben. Darum ist auch der Don Juan nicht als ein gewöhnlicher Roué zu fassen, denn er hat die Poesie der wahren Liebe gekannt, er hat eine angeborene Genialität für die Liebe, welches eben der ideale Punkt ist, woran das Böse anknüpft. So nagt auch in der alten Welt der Geyer nur am Herzen des Prometheus, der das Antlitz der Götter geschaut und an ihren Tischen gesessen hat. Der wilde Görg hingegen hat nie solche ideale Ausflüge gemacht, er findet sich immer wohlbehaglich in der dicken Luft seiner Atmosphäre, welche der Strahl der Idee noch nicht durchdrungen hat«, s. 54f. (i *Perseus*, s. 160f.). Jf. også s. 6f.: »Die Idee des Faust ist noch tiefer als die des Prometheus, der mit den Göttern um die Weltherrschaft streitet, oder als die des Don Juan, der für seine falsche Lebenspoesie sich mit der Religion in Kampf einläßt, weil im Faust der Inhalt der absolute Geist selber ist, und der erschaffene Geist mit seinem Schöpfer nicht um irgend einen weltlichen Inhalt, sondern um die geistige Ebenbürtigkeit selbst streitet und richtet« (i *Perseus*, s. 96).

I trykt udgave: Bind 17 side 49 linje 32

◀ **et Digt: Knaben Wunderhorn** : sigter til folkevisen »Die schwarzbraune Hexe«, optaget i *Des Knaben Wunderhorn* (43,22) bd. 1, s. 34f.

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 2

◀ **Ein Jäger stieß ... das war verlor** : Citat fra folkevisen »Die schwarzbraune Hexe«, hvor første strofe dog lyder: »Es blies ein Jäger wohl in sein Horn, / Wohl in sein Horn, / Und alles was er blies das war verlor.«

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 3

◀ **føre Snak mell: Familier** : giver sig af med familiesladder; taler uforpligtende sammen.

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 8

◀ **den Magister** : hentyder formentlig til H.L. Martensen, der på sin udenlandsrejse (49,21) bl.a. besøgte Ph. Marheineke, Henrich Steffens (43,27), L. Tieck, C. Daub, F. v. Baader (41,29), F.W.J. Schelling (41,6), G.H. Schubert (52,11) og Lenau (49,21). Jf. Martensens selvbiografi *Af mit Levnet*, bd. 1-3, Kbh 1882-83; bd. 1, s. 85-231.

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 13

◀ **Socrates (...) betegner Individets Løsrivelse fra Staten** : 46m,8.

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 17

◀ **de allersimpleste Boghandleres Boutiquer** : se den følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 25

◀ **den Ærke Troldkarl Faust etc** : sigter til *Den i den gandske Verden bekiendte Ertz- Sort- Kunstner og Trold-Karl Doctor Johan Faust, og Hans med Dievelen oprettede Forbund, Forundringsfulde Levnet og skrækkelige Endeligt*, Kbh. u.å. [»Tilkjøbs i Ulkegaden No. 107«, ty. 1587], ktl. U 35. Bogen var udgivet af »Triblers Enke«, en forlagsboghandel, der blev drevet af E.M. Tribler, enke efter bogbinder J.F. Tribler, og som udgav og solgte folkebøger, gadeviser o.lign. Forretningen lå oprindeligt i Ulkegade 7, som i 1823 blev omdøbt til Holmensgade 107 (se *kort 2, C2-3*). I 1823 overtog enkefru Tribler ejendommen Holmensgade 114, som hendes søn bogbinder P.W. Tribler efter hendes død i 1829 videreførte indtil 1839.

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 26

◀ **D. Juan** : 11,15.

I trykt udgave: Bind 17 side 50 linje 30

◀ **Faust kan ikke begaae et Selvmord** : Selvmordsmotivet findes både i Faustsagnene og i Lenaus *Faust* (49,22).

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 2

◀ **Den evige Jøde** : 49,31.

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 4

◀ **Kong David ... Du est Manden Herre Konge** : sigter til beretningen i 2 Sam 12,1-7 om profeten Natan, der fortæller kong David en lignelse om en rig mand, som tog en fattig mands eneste lam og tilberedte det til en besøgende, fordi den rige mand ikke nænnede at tage sine egne får og okser, skønt han havde mange af dem. David blev meget vred og sagde, at den rige mand skulle erstatte lammet firdobbelt og dø; da sagde Natan til David: »Du est Manden« (GT-1647). David havde nemlig ladet Urias dræbe og giftet sig med hans kone Batseba.

I trykt udgave: Bind 17 side 51m linje 2

◀ **Benvenuto Cellini** : (1500-71), ital. renaissancekunstner, guldsmed og billedhugger.

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 19

◀ **efter i længere Tid ... fik Solen at see** : refererer til Goethes oversættelse af Cellinis selvbiografi (påbegyndt i 1557) *Leben des Benvenuto Cellini, florentischen Goldscmieds und Bildhauers, von ihm selbst geschrieben* (1803), 1. del, kap. 13, om Cellinis lange og lidelsesfulde ophold i et mørkt fængsel. Jf. *Goethe's Werke* (19,25) bd. 34 (med 1. del), 1830, og bd. 35 (med 2. del), 1830; bd. 34, s. 357-380, især s. 369f.

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 20

◀ **die Gewalt der Strahlen ... mit festem Blick stehen** : Citat fra *Leben des Benvenuto Cellini*, 1. del, kap. 13, i *Goethe's Werke* (19,25) bd. 34, 1830, s. 370. SK skriver det indledende »die« med lille begyndelsesbogstav og bytter om på n og h i gewöhnlich; afvigende interpunktion.

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 21

◀ **Goethes W. 8to ... 66 ø.** : *Goethe's Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand*, oktavudgaven, bd. 1-60, Stuttgart og Tübingen 1828-42; bd. 34, 1830, s. 365f. *Goethe's Werke* udkom samtidig i to formater, dels i sedez (16°), som SK normalt synes at henvise til, dels i oktav (8°), som SK if. regning af 10. feb. 1836 (KA D pk. 8 læg 1) angiveligt har købt hos universitetsboghandler C.A. Reitzel.

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 29

◀ **Goldamme** : barnepige, der passer et spædbarn uden at amme det.

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 32

◀ **vare om** : passe (kærligt) på, drage omsorg for.

I trykt udgave: Bind 17 side 51 linje 32

◀ **Der arme Heinrich** : versepos af den ty. minnesanger Hartmann v. Aue (1165-1215) om den rige, schwabiske ridder Heinrich, der ligesom Job pludselig mister alt og tilmed bliver spedalsk. Heinrich opsøger nu alle berømte læger og får at vide, at han kun kan helbredes, såfremt en uskyldig jomfru hengiver sit hjerteblood for ham. En sådan jomfru finder Heinrich, men da en læge hvæsser kniven for at aflive den unge, smukke pige, ombestemmer han sig til hellere at ville finde sig i sine lidelser som udtryk for Guds vilje end lade pigen ofre sig. På rejsen hjem bliver han helbredt ved et under; herefter gifter han sig med pigen. Jf. G. Schwab *Buch der schönsten Geschichten und Sagen für Alt und Jung wieder erzählt* bd. 1-2, Stuttgart 1836-37, ktl. 1429-1430; bd. 1, s. 115-137. (If. en regning hos universitetsboghandler C.A. Reitzel opgjort pr. 31. dec. 1836 (KA D pk. 8 læg. 1) anskaffede SK sig de to bd. hhv. 10. jan. og 17. sept. 1836.)

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 1

◀ **Den evige Jøde** : 49,31.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 2

◀ **Schubert** : Gotthilf Heinrich von Schubert (1780-1860), ty. læge, naturforsker og filosof, professor i naturvidenskab i Erlangen fra 1819 og i München fra 1827. Schubert var påvirket af F.W.J. Schellings naturfilosofi (41,6) og kom senere (fra o. 1820) under indflydelse af en mystisk-pietistisk askese.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 11

◀ »**Symbolik des Traums**«, 2. Udg. S. 27 : *Die Symbolik des Traumes*, 2. udg. (21,24), s. 27: »Ein gewaltiges Heer, zahllos wie Staub und wohlgerüstet, wird mit einem ohnmächtigen Nachtgesicht im Traume verglichen, seine Unternehmungen mit dem Thun eines Hungernden im Traume, der sich an den erdichteten Speisen zu ersättigen glaubt, und nur kraftloser vom Schlafe erwacht.«

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 11

◀ **anfører dem som Billeder ... Urformation** : jf. *Die Symbolik des Traumes*, 2. udg. (21,24), s. 20-31.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 12

◀ **satisfactio vicaria** : lat. stedfortrædende fyldestgørelse; i den kristne dogmatik alm. anvendt udtryk for, at Kristus ved sin død på korset én gang for alle stedfortrædende har gjort fyldest for el. sonet menneskers synd ved at påtage sig den straf, som de ellers skulle lide. Jf. fx § 96 i *Hutterus redivivus* (35,6), s. 268-277.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 17

◀ **Han maa gaae samme Vei tilbage ... gaaet frem** : jf. en optegnelse på et løst blad dateret den 13. (formentlig fra sidste halvdel af 1836), hvor SK skriver: »Omvendelse gaaer langsomt. Man maae som Fr. Baader rigtigt bemærker, gaae den samme retrograde Vei, som man før gik frem« (*Pap. I A 174*). Her refereres der til Baaders *Vorlesungen über speculative Dogmatik* (41,29), s. 80.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 23

◀ **Luther** : Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk, professor i Wittenberg, reformator.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 30

◀ **i sine Tischreden** : Sammen med sin kone Katharina havde den efterhånden velstillede Luther et åbent hjem, der til stadighed var fuldt af slægtninge, venner og studerende, som boede der på pension. Ved bordet i forbindelse med måltiderne talte Luther, snart på ty. snart på lat., om alle mulige emner, ikke blot om kristelige og kirkelige forhold, men også om daglige og politiske begivenheder, ofte krydret med vittigheder. Disse 'Tischreden', 'bordtaler', blev nedskrevet af de unge beundrere, der opholdt sig i huset, og efter Luthers død samlet og udgivet af hans nære ven J.A. Aurifaber som *Tischreden und Colloquia D. M. Luthers* (1566). SK havde *D. Martin Luthers Geist- und Sinn-reiche auserlesene Tisch-Reden und andere erbauliche Gespräche*, udg. af B. Lindner, bd. 1-2, Salfeld 1745, ktl. 225-226.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 30

◀ **Er starb ... in seiner Leibesstraffe** : Citat fra en af Luthers bordtaler, hvor han omtaler en angrende heksemesters offentlige brænding, optaget i F.L.F. v. Dobeneck *Des deutschen Mittelalters Volksglaube und Heroensagen*, udg. af Jean Paul (49,2), bd. 1-2, Berlin 1815; bd. 1, s. 149-150. SK, der henviser til dette værk i journalen DD:40, indfører det indledende 'Er'.

I trykt udgave: Bind 17 side 52 linje 31

◀ **Trylleriet først ophører ... igjen baglænds (retrograd)** : jf. *Irische Elfenmärchen*, overs. af J. og W. Grimm, Leipzig 1826 (efter Thomas Crofton Croker *Fairy Legends and Traditions of the South of Ireland*, London 1825), ktl. 1423, s. LXXXIII, hvor det fortælles om det sjællandske musikstykke »Elverkongestykket«, at det kunne tvinge alle, unge som gamle, ja, endog livløse ting, til at danse, og at spillemanden selv ikke kunne holde op, hvis ikke han forstod nøjagtigt at spille melodien baglæns, eller hvis ikke én bagfra skar strengene på hans violin itu. Jf. også *Mythologie der Feen und Elfen; vom Ursprunge dieses Glaubens bis auf die neuesten Zeiten*. Aus dem Englischen overs. af O.L.B. Wolff, bd. 1-2, Weimar 1828; bd. 1, s. 153; et værk, SK har læst, jf. journalen DD:23.

I trykt udgave: Bind 17 side 53 linje 9

◀ **ham, der glæder sig ... ei have Omvendelse behov** : jf. Luk 15,7, hvor Jesus siger til farisæerne og de skriftkloge efter at have fortalt lignelsen om det mistede og genfundne får: »Jeg siger Eder: saaledes skal der være Glæde i Himmelen over een Synder, som omvender sig, mere end over ni og halvfemsindstive Retfærdige, hvilke ikke have Omvendelse behov« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 53 linje 17

◀ **vandt den ganske Verden ... Skade paa sin Sjæl** : jf. Matt 16,26, hvor Jesus siger: »Thi hvad gavner det Mennesket, om han vinder den ganske Verden, men tager Skade paa sin Siel« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 53 linje 24

◀ **Rørdam** : Cathrine Georgia Rørdam, f. Teilmann (1777-1842), enke efter provst Thomas Schatt Rørdam (d. 1831), bosiddende på Frederiksberg. På det her omtalte tidspunkt boede sønnen, lærer ved de københavnske asylskoler, cand.theol. Peter Rørdam (1806-83), grundtvigianer, fra 1841 præst, hjemme hos sin mor sammen med sine tre søstre, herunder den yngste Bolette (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 53 linje 28

◀ **Bolette** : Bolette Christine Rørdam (1815-87), forlovet med cand.theol. Peter Købke (d. 1839), fra 1841-50 husbestyrerinde hos sin bror Peter Rørdam (se foregående kommentar), 1857 gift med sognepræst N.L. Feilberg.

I trykt udgave: Bind 17 side 53 linje 28

◀ **den Engel, der med det luende Glavind** : hentyder til de engle eller keruber, der med lynende flammesværd vogtede indgangen til Edens Have, 1 Mos 3,24; jf. S.B. Hersleb *Lærebog i Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de høiere Religionsklasser i de lærde Skoler*, 3. opl., Kbh. 1826 [1812], ktl. 186 og 187, s. 5: »Derpaa drev Jehova Mennesket ud af Edens Have, at det ei skulde spise af Livets Træ og leve evindeligen. Og han satte Cheruber med luende Glavind for at vogte Veien derhen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 53 linje 31

◀ **Rørdams** : 53,28.

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 3

◀ **da han blev uddrevet ... arbeid** : hentyder til forbandelsesordene efter syndefaldet, 1 Mos 3,17-19, hvor Gud siger til Adam, at agerjorden skal være forbandet for hans skyld, at han skal skaffe sig føden med møje, at jorden vil lade tjørn og tidsler spire frem, og at han skal spise sit brød i sit ansigts sved.

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 10

◀ **ora et labora** : lat. bed og arbejde; bl.a. kendt fra den lat. sentens 'Ora et labora, Deoque committe futura' ('Bed og arbejde, og lad Gud sørge for fremtiden'). Devisen 'ora et labora' forekommer i cistercienseren Thomas de Froidmonts bog *De modo bene vivendi (Om det gode liv)* fra o. 1174, men har rødder helt tilbage til munkevæsnets oprindelse og udtrykker foreningen af arbejde og askese, hvori bønnen indgår som et uadskilleligt element, og findes således i flere varianter i middelalderen. Siden det 18. årh. er devisen ofte blevet anvendt som en kort formel for indholdet af Skt. Benedikts klosterregel, hvori den dog ikke optræder.

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 12

◀ **A: v. Arnim** : Ludwig Achim von Arnim (1781-1831), ty. romantisk digter, udgiver (43,22).

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 13

◀ **Armuth ... Buße der Gräfinn Dolores. 2 Bind** : romanen *Armuth Reichthum Schuld und Buße der Gräfin Dolores. Eine wahre Geschichte zur lehrreichen Unterhaltung armer Fräulein aufgeschrieben* af L.A. v Arnim, bd. 1-2, Berlin u.å. [1809 el. 1810].

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 14

◀ **hendes Forfører** : Grevinde Dolores giver efter og lader sig forføre af en markis, mens hendes mand, Karl, er borte for at passe deres store herregård.

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 16

◀ **Von einem Don Juan ... vom Teufel los geschwatzt** : Citat fra 3. afdeling, kap. 5, bd. 2, s. 21. Afvigende ortografi, fx skriver SK 'al' for 'all'; efter 'jedem Weibe' sætter SK komma i stedet for kolon.

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 17

◀ **D. J:** : Don Juan (11,15).

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 25

◀ **den vidunderlige Doctor** : en slags forkommen Faust, en romantisk tryllekunstner.

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 28

◀ **hier wurde ihm sehr öde ... nicht hineindringen kann** : Citat fra 3. afdeling, kap. 9, bd. 2, s. 60. Efter 'nicht vermocht hatten' sætter SK komma i stedet for kolon.

I trykt udgave: Bind 17 side 54 linje 29